

БІБЛІОТЕКА
БОГО ТОВА. ІМ. ШЕВЧЕНКА.

8838

/VU

8838

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА

імені

ШЕВЧЕНКА

У ЛЬВОВІ.

Ч. 8838/VII.

8838

В. ВИННИЧЕНКО

ТВОРИ

КНИЖКА

:: СЕМА ::

КИЇВ

606
9409

06 10

В. Винниченко

ТВОРИ

КНИЖКА
::СЕМА::

Львів. бібліотека
АН. УРСР

8838

КИЇВ

9409

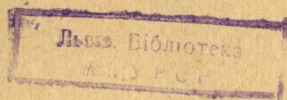
Львів. бібліотека м. Львів 1946

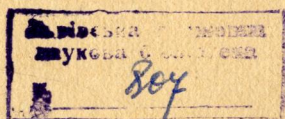
U5(2-8u)S-6A44

Друкарня Київської 2-ї Артії
Володимирська, 43

„ПО-СВІЙ!“

РОМАН.

1.

Модест Аркадєвич хутко ввійшов у вітальню. По тому, як він клопотливо та занадто ввічливо привітав ся з Валею, Савчуком і Водосвятським, як неуважно одповів останньому й особливо по пошарпуванню лівої щоки та ока, Олеся зразу побачила, що брат чимсь зхвильований. Пошарпування ока робило завжди таке вражіння, немов Модест Аркадєвич підморгнув і хитро закликав на якусь таємницю. Се ще більш нервувало його, бо давало кожному можливість бачити його настрій. Олеся, знаючи се, в таких випадках робила вигляд веселий, неуважний. Часом то сердило брата, часом зворушувало його.

— А ми, Модю, тут про твої розкоп^{ки} на Херсонщині балакали!—живо і м'якко сказала вона, зм'їтаючи з його плеча порошинку.

Про розкопки балакали, власне, з півгодини тому, але се була тема, якою дуже цікавив ся тепер Модест Аркадєвич. Він недавно, в літі, робив розкопки могил і знайшов деякі цікаві документи, що підтвержували його думки про побутові риси у скіфів.

Але Модест Аркадєвич шарпнув щокою, кисло буркнув „умгу!“ і хмуро сказав:

— Можна тебе, Олесю, на пару хвилин?

І зараз же пішов у їдальню, не вибачившись перед гостями й не ждучи одповіді від сестри.

Олеся злегка почервоніла за його і кинувши „вибачте, я зараз“, хутко пішла за Модестом. Коли вона хвилювалась

або почувала на собі чий небудь погляд, то завжди старалась тримати ся рівно,—так її вчила стара англійка-бонна.

В їдальню вона ввійшла, трохи закинувши назад голову, випрямлена і з прижмуреними короткозорими очима. Се, по за її свідомостю, надавало їй вигляд гордовитої зневаги.

За столом сиділа мати. Перед нею лежав збірник поучень Толстого. Се також була не дуже гарна ознака.

Модест, нічого не кажучи, заклавши руки в кишені, почав ходити по їдальні. На одному черевикові, мабуть, одірвалась з закаблука резинова набойка і кроки виходили нерівні, як у кривого. (В домі всі повинні були мати на черевиках „резинки“). Олесья стояла й, подивляючись то на матір то на брата, мовчки ждала. Мати, дивлячись в книжку й не читаючи, теж десь, чекала.

— Де Юрій? зупиняючись, раптом спитав Модест, дивлячись на Олесю пильним підстерігаючим поглядом.

Олесья здивовано підняла одне плече і поширила очі. Але через те, що брат так пильно дивив ся і, очевидно, зарані не вірив її дивуванню, вона почервоніла. Румянець як завжди, виступив у неї круг очей і потім полив ся по всьому лиці.

— Не знаю...—тихо сказала вона.

Мати підняла голову і, подивившись на дочку, знову нахилилась до книжки. Зморене тяжкою хворобою лице її сьогодні видавалось, немов ще густіше усіяне зморшками; шкура на йому була схожа на зімнятий шматок жовтої з неприємним блиском матерії. Під очима, так завжди сміхотливо-прижмуреними, а тепер журно-задумливими, важко висіли червонуваті мішечки. У Олесі холоднозащеміла тривога. Уже одне те, що Модест сказав „Юрій“, а не „Юрко“ показувало на щось серйозне.

— Я не знаю—повторила вона.—Що сталося?

Вона знала, що Юрка третій день не було дома, але се так часто траплялось, що до сього всі звикли. Можливо,

що він поїхав на село, або кудись до знайомих на провінцію.

— Значить, ти нічого не знаєш?—сказав Модест.

— Кажу тобі, що не знаю—почуваючи жар на щоках, відповідала Олеся.

— Добре...—посміхнув ся Модест.—Так я тобі скажу, коли так. Його сьогодні вранці бачили біля вокзалу серед босяків. Можеш собі уявить? Ні, ви можете собі уявити сього... сього дурня!—раптом роздратовуючись до пискливих, неприємних нот, заговорив Модест, не слухаючись Олесі.—Тут справа всього... всієї сім'ї, тут рішаєть ся доля десяти—дванадцяти душ, його всі дні ждуть, шукають, турбують ся, ловлять, молять, а він, маєте, дурня якогось грає, серед босяків лазить, соціалізм розводить, пошлий, глупий, остогидлий усім соціалізм розводить! Се—чиста дегенерація! Цілковита, рішуча!

— Се не може бути!—не голосно, але твердо сказала Олеся. Вона бачила, що Модест сам не вірить у сказане ним. Але що Юрко міг бути серед босяків, в сьому не було нічого неможливого. Тільки не для пропаганди „пошлого соціалізма“.

— Що „не може бути“?—скрикнув ніби з зловтіхою Модест.—Що? його, добродійко, бачив Федір Карпович, чоловік не буде вигадувать такого. Сам, власними очима бачив сього йолопа в якомусь лохмітті, в драних калошах, п'яний; здаєть ся.—Що се має значити, хотів би я знати? Що? Дегенерат, неврастенік, і більше нічого!

Олеся мовчала. Слова були зайві. Модест сам міг знати, що те, що він говорив, було найболячіще для Юрка. Називаючи його неврастеніком, дегенератом, зачіпаючи так грубо те, що Юрко хоробливо хова від усіх, роблячи се, крім того не в присутности самого Юрка,—Модест явно хотів просто образити брата, помститись, зробити боляче йому і собі. В Юркову пропаганду соціалізма він, разумієть ся, сам не вірив навіть в сю хвилину роздратовання.

Мати мовчала, з легким шелестінням перебіраючи листки

збірника. Вона теж, очевидно, не вірила Модестовим словам; але перед нею був Толстой, вона ні на кого не дивилась, і се показувало, що мамуні боляче і сумно. А се, мабуть, було звязано з безглуздом, диким поводженням Юрка.

Раптом в сінях зачулось легке клацання ключа в замку.
— От, мабуть, і Юрась прийшов!—живо підводячи голову, проговорила мати. Сірі, напівприкриті в'ялими повіками з виразними черними чоловічкими очі її з м'яркою примирливою посмішкою зупинились на Модестові.

Модест мовчки повернув голову до дверей. Олесі проти волі кинулась в очі надзвичайна схожість його з Юрком. Той навіть так само поверта голову, немов прислухаючись до гори. Та ж обрізана позаду голова, м'який, обважнілий на кінці ніс, очі немов з припухлостями над повіками, похнюплені вниз уса. Тільки у Модеста вираз лиця разураз такий, неначе він усе дума про дуже важні справи й боїть ся, що йому ось-ось переб'ють. Юрко ж майже ніколи не спускає з губ невразної насмішкливої ухмилки.

Але замість Юрка ввійшла Діна Опанасівна. Не ввійшла, а швидко вбігла, струнка, з твердими рисами постаті, туго затягнутої в корсет і, як, завжди невідомо: роблено чи щиро оживлена. На дуже білявому, розпушеному під маленьким капелюхом волоссі, що загиналось аж на криси, переливались дрібні краплі дощу. Губи, як звичайно, були трошки підмальовані і се дуже помітно було через загальний жовтятьов блідий тон її лиця. На тонкому з горбинкою носі виділяла ся пудра, теж злегка покращена дощем.

— От яка пізня осінь! Ноябрь, а дощъ себѣ жарить, какъ ни въ чемъ не бывало! Чудова погода! Страшенно люблю такий час! Ой, заморилась, так бігла. А ты почему промчался мимо насъ съ такимъ фуроромъ, „молодой, но подающий надежды“ ученый? А?

Як тільки вона забалакала, Модест ніяково одвернув ся і став поправляти скошену трохи вбік картину на стіні. Тон її голоса, піднятий, штучно-бадьорий, прудкі липкі погляди

на всіх, мішання фраз руських з українськими—все свідчило про те, що його підозріння таки мають підставу. Але головне, йому було ніяково й соромно за самого себе, за свою „трухлявість“, за чуття безнадійної розгубленості перед самопевністю, перед незрозумілою йому нахабністю сеї жінки: в якій би ситуації вона ні опинилась, вона ніколи не змішавсь ся. От і тепер: щебече, неначе нічого не трапилось, жартує з ним так, ніби невинна та чиста, як перший сніг.

Замість одповіді, Модест Аркадевич повернув ся до Олесі й проговорив:

— Вибач, будь ласка, що я тебе одірвав од гостей... Я більш нічого не маю сказати.

Олеся глянула йому в очі і обоє зразу зрозуміли, що його роздратовання і злість на Юрка корінили ся не тільки в чудному повожденню того. І обом стало ніяково. Олеся, закинувши голову до гори, рівно й легко пішла у вітальню, а Модест підійшов до столу і надушив висячий гудзик електричного дзвінка.

Діна Опанасівна, немов не помічаючи нічого, пруденько підбігла до старої Микульської і, нахилившись, поцілувала їй руку. Та тільки подивилась на неї і знов нахилила лице до книги.

Діна ж легко й граціозно повернулась на підборах, поправила перед дзеркалом капелюх і немов її держали, промовила:

— Ні, а тепер я роздягнусь! У мене масса роботи. Треба ще Славкові казку перекласти. Господи, десять літ хлопцеві, а не вміє сам як слід узутись. Ми, Модю, виховуємо його зовсім не демократично. А пророс: в неділю реферат Майковського „Релігія и Государственность“. Можеть, пойдеш?

В ідальню ввійшла Дуня, в новому білому фартусі, від того, мабуть, з святочним веселим виразом пишно-румяного веснянкуватого лица.

І знов не одповідаючи Діні, Модест сказав до Дуні:
— Обідать.

Діна і цього не помітила: наспівуючи й похитуючи крупними круглими клубами, вона вийшла до себе.

2.

В вітальні розмова тим часом прибрала гострий і ворожий характер. Савчук тонкими воскового кольору пальцями мняв свою витку „асирійську“ борідку і весь час уперто не одводив очей від вікна. В очах же поблискувало щось злісне й завзяте. Лице „молодого восточнаго аскета“, як висловилась колись Діна, зблідло й витягнулось.

Водосвятський в новому костюмі й черевиках, справлених (як сам немов жартом оповістив) на аванс з гонорару з „Відродження“, ходив по хаті, мягко й з приємністю ступаючи по товстому килиму. Сьогодні він чисто виголився, ретельно зробив проділ по середині голови і чорне волосся, як пляшка поблискувало на потилиці. Шия, підбороддя, верхня губа синіли поголеним тілом. Він тепер зовсім схожий був на комівояжера солідної американської фірми. Часом, балакаючи, він підходив до дзеркала і, якимось чваньковито й самозадоволено, випнувши нижню губу, розглядав себе. Для чогось проводив одним пальцем по губі, по широких бровах. Трохи пукаті, через те з виразом нахабства, очі його дивились прямо й без тої ніяковости, яка буває у більшости людей, що при других дивлять ся на себе в дзеркало. Потім, подригуючи литками і почуваючи на собі нове убрання, він знов ходив по їдальні, не перестаючи балакати. І, може, від того, що на йому зручно й гарно лежав піджак, що сам був чисто виголений, мова його була плавка, влучна, насмішкувата й більш ніж коли самовпевнена.

Савчук, властиво, навмисно не одривав очей од вікна: він не хотів дивитись на Водосвятського. Коли він дивився на сього прибраного „комівояжера“, в йому незалежно від

його волі виникала зла, негарна втіха. Він силував себе не почувати цього, але не міг. Йому проти волі поруч з новим убранням із англійського сукна, уявлялась нечепурна хата, неохайне ліжко з брудною простиньою й подушкою; скрізь сміття, на стільцях ношена білизна. Уявлялась під англійським костюмом заношена до кислого запаху сорочка, а під елегантними черевиками брудні аж іржаві, з дірками на траурних пальцях шкарпетки.

І тим більш неприємно було Савчукові се думати, що Водосвятський подобався Олесі. Се видно було зі всього. Але й не те було головним. Головне те, що такі почування принижували його самого, принижували те, що боронив він, Савчук. І через них ніякої різниці між ним і Водосвятським не було. Бо різницю ставлять, власне, не думки, не інтелектуальні стани людини, а чуття. Можна мати бездоганні розумові поняття про чесність і бути одночасно людиною тупою, нездалою до якого небудь чуття, крім звірячого егоїзму, себ-то, просто—надлюкою.

Але не дивлячись на сю давно установлену собі тезу, недобре чуття не зникало.

Коли прийшла Олеся, Савчука як раз прорвало—не витримавши, він усім тілом повернув ся до Водосвятського і встромляючи в його свої великі, з жовтливими баньками очі, запинаючись від хвилювання, говорив:

— Все се ширми, показне! Так, так! Як іноді буває, що на людині чудесне убрання, а під убранням брудна білизна й роками не мите тіло!

Водосвятський на мент зупинив ся, подивив ся на Савчука і знов заходив, поришуючи черевиками й надушуючи ними на килим.

Савчук раптом замовк і, одкинувшись на спинку фотеля, заплющив очі. Матово смугляві щоки, з випнутими баньками очей, прикритих фіолетовими повіками, нагадувало мертву голову Іоанна Хрестителя. Здавалось, йому зроби-

лось погано. Але се була його звичка, яку всі знали, тому ніхто не звернув уваги.

— Ви все про те саме?—сказала Олесь, сідаючи поруч з Валею. Ні тема, ні тон розмови не були їй до душі. Але перевести її на щось інше вона не могла, боячись образити сим гостей.

Водосвятський посміхнув ся, і знизав плечима, наче хотів сказати: „Що ж маєш робити з сим добродієм?“

Савчук розплющив очі і глянув на Олесю. І знов, як завжди, невідоме чуття жалости, зворушення війнуло на його. Особливо зворушував його сей поворот голови Олесі, немов трохи здивований, немов благаючий.

Водосвятський раптом зупинив ся проти Олесі, закривав руки в кишені й сказав:

— Знаєте, яка наша всеукраїнська біда? Се, те, що ми занадто сантіментальні та інтелектуальні. Се—спадщина росіян. У нас нема європейськості, практичності, уміння реально жити.

Він по галицькому вимовляв „європейськості“.

—...Ми—ще діти, яким цікаво бавитись всякими казочками. Або, коли хочете, люди середньовіччя, котрі за ортодоксальність могли і себе спалити і других. Я за те й люблю американців, що у них чисто інстинктивна огида до ілюзій. Се—люде акції, а не балачок. Дуже влучно тепер співають в Росії: „Мой милый неврастеникъ, поменьше словъ, побольше денегъ“. Jes! А у нас тільки слова, слова і слова. Замість того, щоб діло робити, ми собі вигадуюмо якийсь пролетаріат, соціал-демократію, соціалізм і мелем ерунду. Та хоч би те сказати, що самі вірять в сей пролетаріат, а то ж тільки з страху перед руськими „товаришами“! Я пам'ятаю одного найортодоксальнішого, який кожне своє слово, кожну, здається, думку свою починав і кінчав таким самозапитанням: „А що скажуть Іскровці?“ І коли виходило, що Іскровці не похвалять, то хоч би ви тут луснули, хоч би провалилась найсвятіша справа, він ні за що не

зробить того, що не подобається „товаришам“ Іскровцям. А ці „товариші“—чорт би їх побрав!—гірше всяких чорносотенців. Чорносотенці принаймні отверто говорять: „Не пущай и баста!“ А „товариші“ ні, вони на підставі соціалізма, на підставі наукових даних, з гуманних міркувань,—не „пущають!“ Що, скажеш, ні?—вмить повернув ся до Савчука Водосвятський.—Не вони з нами поводились завжди як з шовіністами, не вони закликали боротись з нами, хоч ми розривались перед ними, рачки лазили перед ними, благали вислухати і повірити, що ми теж соціалісти, що ми собі тільки, мовляв, сміємо думати, що до українського народу—чи пролетаріату того—треба звернутись на його рідній мові. Що вони нам на се? Та в мене з сорому вуха горять, коли я згадую, як вони, ці „товариші“ глузували з мене за моє „хохломанство“. Ще сміють, неукі паршиві, натякати про науку! Самі шовіністи до останього нігтя, а нам сміють закиди робити. А як же: як хохли відділять ся, великий руський народ не буде вже таким великим. „Товариші?“ Падлюки. А ти, який ти соціал-демократ?—знов повернув ся Водосвятський до Савчука.—Тобі *хочеть ся* так називатись і ти називаєш себе соціал-демократом. Я також ще три роки тому *називав* себе соціал-демократом, але Америка отверезила мене. Там, голубе, дурниць не люблять. Јес!

Олеся сиділа з потупленими очима. Крім того, що ся балачка була нудна, остогидла, вона ще нагадувала те, що й так кожного дня стояло гнітючою тінню в душі.

Савчук знав, яке вражіння робить на неї розмова і тому проговорив:

— Я думаю, що нам краще залишити сю тему. Я тільки сказав і ще раз скажу: по-за всім иншим, по-за всякими теоріями, зміна свого світогляду є зміна своїх *почувань*. Більш нічого. Чоловік, який називає себе соціалістом, має инші почування, ніж не соціаліст. От і все. Ну, годі.

Валя слухала обох з притаманною їй страшно серйозною і навіть урочистою увагою. Довге, суховите лице її з

дрібними жирними прищиками над бровами і коло носа, нагадувало худорлявих італійських манахів, що занадто приборкують свою плоть. Поруч з нею Олеся здавала ся красунею. Після напружено і строго нахмурених брів Валі особливо приємно й легко було дивити ся на Олесіне спокійне, кругловате чоло, на її великі, трохи здивовані, з теплими сміхотливими блищиками очі.

Валя вислухала Савчука, уважно продумала його слова і рішуче покрутила головою:

— Ні, добродій Савчук, я з вами не згожуюсь,—ви не логічні. Все, що хочете, але треба бути логічним і консеквентним. Се єсть альфа і омега наукового думання...

Потім встала і з тим же строгим виглядом повернулась до Олесі:

— Я пару слів тобі, Олесю... Ходім кудись у другу хату.

Коли дівчата вийшли, Водосвятський підійшов до Савчука, дружно обняв його й сказав:

— Ну, що, сердиш ся?

Савчук обережно і спокійно визволив ся з обіймів.

— Чого ради? У кожного свій погляд на речі.

— Цілком справедливо! — весело підхопив Водосвятський, немов не помітивши, Савчукового руху.

— Тільки я тобі, Михалку, знаєш що скажу? Ти, серце, занадто інтелектуально до всього ставиш ся. Їй-Богу! Треба більше крови, нервів. Є? У тебе все філософія. Та ще ортодоксальна. Хто у нас тепер по суті ортодокси? Нікого. Всі помалу спускаємось на землю. Всі! Ні одного не лишилось! Ні одного!

Савчукові знов кинулось в очі, що Водосвятський занадто гаряче навідає на те, що „нікого не лишилось!“—сим мало не сладострастним підкресленням немов ще когось, крім Савчука, хотів переконати.

— Але я не проти ортодоксальности!—раптом скрикнув Водосвятський.—Тільки... Коли хочеш, я навіть поважаю твою стойкість і чистоту, але... Ну, та бог з ним!

І Водосвятський раптом якось грайливо колупнув пальцем у живіт Савчука і, підморгнувши, сказав:

— Слухай, стерво, а чи не міг би ти мені позичити рублів двадцять? Дуже, розумієш, треба... Я, брат, швидко оддам.

Савчук почервонів: Водосвятський уже був винен йому щось біля ста рублів, набраних в різні часи. Сам він недавно з недбалим виглядом казав, що прогуляв у один вечір стільки, скільки йому, Савчукові, не заробить у товаришів і за цілий місяць. Але Водосвятському відомо, що він одержав за переклад брошури сорок рублів і сього досить, щоб почути в них потребу. Але найважніше, що він знає його подлу, розслаблену вдачу, знає, що йому не одмовлять і пренахабно простяга лапу.

Савчук раптом чудно посміхнувся. Йому впала в голову така думка. Одмовити сьому нахабі,—се, значить, показати, що він таким родом метить ся над ним. А з другого боку, коли дати і дати з тою зневагою, якої тільки і вартий сей індивід, то се—ще більше принизить його. От, мовляв, у мене всього тридцять рублів, на них я мушу жити цілий місяць, ти в один вечір прогуляєш більше за се, а я ось даю тобі двадцять рублів і почуваю до тебе жаль і огиду.

Савчук посміхнувся й виняв гроші.

— На, маєш...—сказав він, подаючи два заялозені папірці і з насмішкуватим чеканням поглядаючи на Водосвятського.

Той з тим же недбалим і задоволеним видом взяв гроші й кинув:

— Мерсі! в сих днях верну...

Ефекту ніякого не вийшло. Савчук нічого не одповів похмурился і заплющив очі з таким виразом, немов у його розболівся зуб.

Коли прийшли дівчата, Водосвятський почав прощатись. Валя йшла, звичайно, з ним.

— Ти йдеш?—спитав Водосвятський, підходячи до його

з простягнутою рукою. Савчук розплющив очі, уважно подивився на Водосвятського, на Валю і сказав, що піде, але глянувши на Олесю, яка також пильно дивилась на його, очевидно, дуже бажаючи, щоб він пішов, промовив:

— Ні, я забув; я маю де-що сказати вам, Олесю Аркадівно.

— О, прошу!—занадто живо сказала вона.—Почекайте тільки хвилинку, я випущу їх...

І пішла за Валею й Водосвятським у сіни.

Савчук устав і пройшовся з кутка в куток. В дзеркалі він побачив свою згорблену, з запалими грудьми постать. На колінах штани від довгого сидіння набухли і здавались короткими. Через се вигляд був трохи жалкий і бідний. Чорне волосся і кучерява циганська борідка, за які іноді Олеся називала його бедуїном, виглядали неохайними.

Савчук почервонів і знову сів на старе місце. Тепер він більше, ніж раніше, був певний, що Олеся одповість йому так, як він і чекав. Але він був готовий до цього; навіть був готовий до того, що вона назве Водосвятського своїм коханим. Водосвятський підсипався до Валі, се було відомо Олесі. Валя, хоч і удавала з себе людину, яка одсунула на бік особисте життя, усе ж таки дуже прихильно відносилась до заходів Водосвятського. Се також було відомо Олесі. Що ж, тим гірше, коли вона все ж таки признається в симпатії до „комі-воєжера“.

Але не в тому була річ. Все се давно обдумано, провірено і, коли вже пішло на те, йому, Савчуку, і не треба було, щоб Олеся його кохала. Не її переживання важні йому, а його власні. Тут же справа стояла цілком погано. От і в сей момент він все ж таки не міг вигнати брудного, недостойного відношення до свого колишнього товариша, Водосвятського. Ось прийде Олеся і він, Савчук, непомітно для себе, безвольно почне оповідати їй про те, що Водосвятський позичав у його 20 р., що Водосвятський—рабська, льокайська душа, яка падає перед тим паном, який дужчий.

Весь його американізм, преклонство перед культурою є лише прояв його *почувань*, а почування у його подлі.

І се все він говоритиме тільки через те, що Водосвятський має штани, які лежать на йому без опухів на колінах, має елегантний чепурний вигляд, а сам він, Савчук, дурновато-заздрісний тип і більш нічого.

Олеся ввійшла з закиненою назад золотистою головою, тримаючись рівно, гордовито. Вона передчувала, про що буде йти мова і хвилювалась.

— Ну, я вас слухаю. У, який понурий вигляд!—роблено жартівливо сказала вона, сідаючи проти Савчука.

Він рвучко встав і почав ходити повз неї, похиливши, як бик, голову. Потім зупинився і одривистим, рішучим голосом заговорив:

— Я от що хочу вам сказати, Олеся Аркадівно. Ви чули, як я говорив про Водосвятського, що у його під франтоватим убранням брудне тіло... Се—неправда, я говорив се...

Олеся здивовано подивилась на його.

Чекайте, я зовсім нічого такого не чула. Ви казали якусь таку фразу, але я не думала, що ви се про Водосвятського...

— Я знаю,—нетерпляче і досадливо перебив Савчук,—я не сказав, про нього я думав і се подло. Я думав про Водосвятського. Я знаю, що вам се неприємно.

— Мені? Але я не розумію...

— Він вам подобається, можливо, що ви закохані у його. Се все одно. Я повинен вам сказати...

Олеся аж руками сперла ся на ручки фотеля і підвела ся.

— Михайле Андрівичу! Та що ви говорите?! Бійтесь Бога, спиніть свою палку фантазію. Маєте собі!

Але Савчук тільки зпід лоба позирнув на неї і заговорив далі:

— Ні? Се—все одно... Я тільки хотів сказати, що те, що я говорив—неправда. Я набрехав на Водосвятського. Він

дуже чепурний чоловік. Як раз навпаки. Я через те говорив на його так, що перед тим позичав у його двадцять рублів. От іменно за се. У його зовсім нема грошей, а я у його випросив. І через се злий на його. Потім... чекайте, я вам кажу. Я знаю, що вам нема до сього діла, але я мушу вам сказати. І прошу вислухати. Хіба вам так трудно? Потім, взагалі, ви не вірьте тому, що я казав на його. Се—людина дуже ідейна, чесна, енергична, він трохи різниться в поглядах зі мною, але має далеко більше рації, ніж я. Я—схематик, метафізик, ідеаліст, одірваний від життя...

Олеся була приголомшена. Дика, сумбурна, палахлива натура Савчука була їй добре відома, але такого вибуху її вона ще не бачила. Кільки раз вона намірялась перебити, дивилась на його благаючими очима, але мусіла замовкнути і слухать—по вигляду Савчука можна було бачить, що він уже тепер нікого не чує, крім себе.

— ...Прощу мене не перебивать. Я хочу сказати вам все. Не будьте панночкою цірліх-манірліх. Діло не в словах. Слова—одна форма і більш нічого. Я, наприклад, хочу вам сказати, що люблю вас. Се рішуче нічого не значить, кожний може *сказати*.

Олесі під очима виступила червона фарба і гаряче поснула на щоки. Але Савчук не помітив того.

— І не в тому знов таки діло. Я знаю, що ви мене не любите й не полюбите. Я бачив, як ви *ввічливо* попросили мене почекати тут. Жінка, яка любить, не може бути така ввічлива. Вона — разсердиться, образиться, скаже щось зле, але такою ввічливою не може бути. Я хоч мало мав діла з жінчинами, але знаю, можете мені не підтвержувати. А то й підтвержуйте, мене се не обходить. Я говорю се вам для того, щоб ви бачили який я подлий і нікчемний, щоб ви знали, що правда на вашому боці. Пам'ятаєте, як ви мені на тому тижні сказали біля вашого дому: „непротівлення злу, царство боже, мир душі і таке инче—ви так і сказали і „таке инче“—може бути тільки в теорії,

а в житі се неможливо“. От я й хочу вам сказати, що ви праві. Се—неможливо. І Водосвятський також правий: який я соціалдемократ? Принцип соціалдемократії є перш усього боротьба. Я боротьби не визнаю, я не хочу її, я хочу перемогати любовію. Надіюсь я маю право хотіти так, як я хочу? Але я — член партії. Я не такий, як Водосвятський, Водосвятський—чоловік не чесний, не ідейний, він всі свої теорії підганяє до особистої, вузької вигоди. Се його діло. Все до особистої вигоди зводить ся. Я, може ще, більший егоїст, бо хочу більшої вигоди, ніж він. Але не в тому річ. Річ в тому, що його правда: я не соціалдемократ. А в той же час—я член партії, я ніби ворог Водосвятського і всеї їхньої компанії зрадників. От бачите, я їх називаю зрадниками, я зовсім не спокійно, мирно говорю про їх, а з роздратованням, злобою, з чуттям боротьби і бажання силою побороти їх. От і правда все! А чого я вам усе се говорю? Добре. Того, що я вас люблю. Чекайте, я нічого не хочу од вас, говорю вам не для вас, а для себе, ви собі з того нічого не робіть. Серйозно. Так наче се вас не обходить.

І от що. Я люблю у вас як раз те, що найбільш не люблю. Знаєте, у вас маса умовности, маса фальшивого, нещирого, несердечного. І разом з тим ви така сердечна, така.... тепла, от іменно тепла вся, що я люблю вашу фальшивість. Се, здається абсурд? Може бути. Е к чорту там, усе може бути. Я зараз піду, посидьте ще дві хвилини. Потім от що... Слухайте, як би я вам запропонував бути мою жінкою, щоб ви сказали на те? Ну, так, допустим, теоретично?

Олеся безпомічно й здивовано дивила ся на його.

— Я вас не розумію, Михайло Андрієвичу —прошепотіла вона.

Савчук теж здивував ся.

— Не розумієте? Що ж я такого сказав, що ви не розумієте?

Олеся не знала, чи сміятись, чи сердитись, тому на губах їй стояла несміла, винувата посмішка.

— Я всього не розумію, що ви говорили. Простіть, не сердьтесь, але ж їй Богу, се так несподівано і надзвичайно.

— Чудно!—стиснув плечима Савчук—зовсім чудно. Я розумію, ви звикли до всяких умовностей, до закрутистих фраз і не розумієте простого. Я вас просто питаю, чи ви згоднісь би бути моєю жінкою. Я не хочу женитись на вас, але мені треба се знати.

Олеся стала серйозною.

— Слухайте, Михайле Андрівичу, я вам скажу теж цілком просто. Ви знаєте, що моя сестра Зоя—хвора, божевільна?

Савчук якось широко подивився на Олеся, для чогось озирнувшись і тихенько сів на своє місце. Олеся трохи здивувалась,—про хворобу сестри він знав і невідомо чого слова її зробили на його таке вражіння.

— Знаю—нарешті неголосно і зовсім инчим тоном сказав він.

Олеся пильно глянула на його і знов заговорила.

— Але ви, мабуть, не знаєте, що до сеї хвороби багато спричинила ся і я. Ви, мабуть, знаєте, що вона збожеволіла тоді, як селяне робили у нас погром. Ніби селяне винні. Але то не так. Винна я, тим винна, що затягнула її в революцію. Коли б цього не було, Зоя була б здорова. І от..

Олеся підняла голову до гори, зневажливо прижмурила очі і помовчала.

—І от я тепер повинна бути з сестрою. Мій обов'язок полегчити те, що я наробила. Заміж я рішила, Михайле Андрівичу, ні за кого не виходити. Все моє життя належить сестрі. Я не маю власного життя. Сестрі, мамі, братам. Бо їм також через сестру я завдала багато горя... Навіть музика, якою я ніби живу, не для мене. Я граю для сестри. Коли їй буває дуже погано, я граю і їй стає легше. От я

вам сказала, також щиро і просто. Тепер ви можете зрозуміти, що даремно робили свої натяки про Водосвятського.

Раптом Олеся швидко опустила голову на руку, що лежала на ручці фотеля, і затихла. Сльози горяче виступили їй на очі і вона почувала як стікали холодними течійками по голому ліктю. Кожний раз, коли їй доводилось говорити або думати про себе так, як тепер осе, їй ставало болюче жалко себе, сумно і разом з тим соромно, немов вона робила щось погане.

Савчук сидів притихлий, виновато й з боязким співчуттям дивлячись на Олеся. Йому вже здавалось неможливим і диким те, що він тут осе набалакав. Так міг говорити тільки падлюка і справжній йолоп! Ну, на віщо се безглузде питання, чи хоче вона бути його жінкою? Як він насмілився на таке питання?! І тут же лицемірне, вигадане бажання „побороть любовию“. Хороша любов!

3.

В сінях голосно задірчав дзвінок. Олеся хутко підвелася, вражено повернувши в той бік голову. Се було дивно: над гудзиками дзвінків ясно ж було написано: „просять дзвонити у нижчий дзвоник“. І тільки на случай не одчинили б на перший, можна було дзвонити у другий.

Се робилось через Зою. Коли селяне громили економію, Зоя, Олеся і Славко сиділи в червоному салоні, двері якого виходили до кабінету Модеста Аркадевича. В кабінеті тоді весь час безперестанно дзвенів дзвінок телефону з контори. Мабуть, селяне, грабуючи там шафи і столи, порушили якось телефон. Збожеволівши, Зоя особливо гостро почувала згуки дзвінків. Їй одвели найдальшу кімнату, оббивши її товстими килимами, але часами слух її до того загострювався, що вона чула все з надприродною вразливістю. І тепер хтось, не вважаючи на прохання, звонив, очевидно, як прийшло ся.

Олеся хутко витерла очі й побігла до передпокою. Вона боялась, що ніхто не чув дзвінка і пришелець звонитиме вдруге.

Але в сінях уже стояла Дуня й Діна Опанасівна. Дуня злякано і винувато, хапливо одціпувала з дверей ланцюжок. Можна було подумати, що се до неї хтось прийшов.

Діна мимохід поправивши перед дзеркалом пасму жовтого завитого волосся над вухом, з величним строгим виглядом стала як раз проти дверей. Олеся завжди потайки дивувалалась їй: дочка простого дячка, а вміла поводитись як магнатка.

Нарешті, двері розчинились. За ними стояв якийсь чоловік в чорній легкій кирейці, які носили років шість сім тому, переважно в революційних колах. З під спортсменського приплющеного картузика випихались вихорі горячорудого волосся, зливаючись з такою ж бородою.

— Тут живе Модест Аркадевич Микульський?—спитав по українському чоловік різким неприємним голосом.

Діна Опанасівна велично підняла голову і згори озирнула його холодним поглядом.

— Тут — помалу процідила вона — хіба ви читать не вмієте? Кажется не трудно было прочесть. А также просьбу звонить тамъ, гдѣ надо.

Рудий індивид, не слухаючи Діну, зараз же ступив у сіни, піднявши руки під плащем і ростібаючи комір. Руки були червоні, з ластовинням і рудими жорсткими волосинками.

Діна Опанасівна ображено подивилась на Олеся, стиснула плечем і повернулась до чудного гостя.

Вамъ собственно что угодно отъ Модеста Аркадьевича?—спитала вона.

Гість роздягався і поглядав таким виглядом не мов його покликали сюди за важним ділом і він спішив зараз же приступити до його.

Олесю вразили очі сього чоловіка: не то зелені, не то темно-жовті, вони з чудною увагою зупинялись то на ній, то на Діні та Дуні. Здавалось, вони все найдрібніше підмічали і в той же час нічого не бачили. В них була не то насмішка, не то напруженість. Надзвичайно блискучі, вони немов якоюсь тонюсенькою кисійкою були затягнуті. Такі очі часом Олеся бачила у покійника-батька, коли він був п'яний.

— Що мені угодно? — охоче перепитав добродій, поспішно вішаючи свій плащ на кілок. Під плащем у його був піджак, витертий і блискучий на лацканах, а під піджаком синя косоворотка, яка на комірці від старости зробилась блакитною. Штани були засунені в чоботи, на яких, немов калопі, рівним бордюрчиком блищало болото. Ніг він не витер.

Діна поважно з чеканням хитнула головою й додала:

— Будь ласка, витріть ваші ноги...

— А! — весело посміхнув ся гість — я цілком одвик од сього...

І почав старанно, так само поспішно човгати чоботами по килимку, розтираючи багно. Одночасно він пильно оглядав Діну й Олесю, неначе збирав ся, витерши ноги, приступити до операції над ними.

Дуня смішливо закусилу верхню губу, і дрібно ступаючи, вийшла з передпокою. Діна знов стиснула плечем і глянула на Олесю. Та ледве посміхнулась до неї одними очима.

— Ну, от! — заговорив добродій і машинально провів рукою по вихрястому огненно-рудому чубові. — Тепер я зовсім салонний кавалер. А куди до пана Микульського? Тут стільки дверей.

— Вибачайте... — сказала Діна. — Може б ви сказали нам наперед, хто ви і по якому ділу до Модеста Аркадєвича. Він зайятий і...

— Хто я? — перебив добродій. — Хіба я вам не сказав? Забув значить. А мені здавалось, що сказав. У мене, знаєте,

такий зараз стан, що мені більше все здаєть ся... А може й не так. Мене звать Вадим Стельмашенко, а по ділу я неважному... Правда, не моє се діло.

— Вадим Стельмашенко?!—здивовано скрикнули майже разом Діна й Олеся.

Сей—індивід був тим поетом,—засланцем, який так несподівано оригінально почав виступати?

Діна моментально змінилась так, як тільки вона се вміла робити. На лиці раптом з'явилась запобігливо-ласкава посмішка, очі стали привітно-уважними, вся постать як мантию скинула з себе застиглу величність і набрала гнучкості, рухливості. Вона скрикнула „ах!“ і тут же поривчистим, весело-щирим жестом простягнула поетові руку.

— Вибачте, ради Бога! Ніколи не бачила вашого портрета, та його здаєть ся ще й нема? Я—жінка Модеста Аркадевича. Дуже, дуже приємна несподіванка! Ви, певно, просто з Сибіру? А се—сестра Модеста Аркадевича, Олена Аркадівна. Як несподівано, їй Богу. Модю, Модю, мамочка! Ви знаєте якого гостя нам Бог прислав?

Вона кинулась до дверей у їдальню, а Олеся, почервонівши, подала руку Стельмашенкові. Він подивив ся на дівчину тим же уважним, невидючим поглядом і сказав:

— Мабуть, в сі двері, правда?

І, дивлячись на двері, навкруги себе з цікавістю й якоюсь чудною посмішкою хутко пройшов за Діною. Він видав ся Олесі не п'яним, але якимсь дуже піднятим.

Модест Аркадевич прийняв гостя теж привітно, хоч і не так бурно й експансивно, як жінка. Стара Микульська мовчки подала Стельмашенкові руку й з інтересом обвела його худорляву, високу, з напруженими рухами постать.

Олеся пройшла у вітальню. Савчук сидів схиливши голову на руки й не порушно дивлячись в підлогу. Коли він підвів лице, Олеся побачила, що на йому знов одбула ся та зміна, яка так дивувала її завжди в сій людині. Очі див-

лись спокійно, вдумчиво, конфузовано, лоб розгладився, все обличчя стало навіть трохи буденним.

Він зараз же встав, як увійшла Олеся й винувато якось дуже прямо, як діти, котрих захопили на шкоді, дивлячись на дівчину, тихо заговорив:

— Простіть мене, Олеся Аркадівно, я зробив вам неприємність. У мене знаєте, сьогодні були всякі прикрости і се мене вивело з рівноваги. Даю вам слово...

Олеся нетерпляче й весело перебила його:

— Ну, що там! Дурниці. Ви знаєте, хто се прийшов? Стельмашенко! Уявіть собі. Нічого дивного, що він не подзвонив як слід.

— Чекайте, який Стельмашенко? Робітник?

— Який робітник? Се—поет! Ну, той що...

— Та не може бути? От дивно! Се б то не дивно, а... Я знаю його брата і той мені нічого не казав. А—в тім... Ну, се все одно. Який же він?

— Страшний! Такий же надприродний і надіндивідуальний, як і його вірші. Ходіте, я вас познайомлю! Хутко!

Оживлення Олесі і її занадто поспішне бажання познайомити його з поетом боляче кольнули Савчука, але він зараз же взяв себе в руки й сказав:

— Прощу дуже! Він мене цікавить давно... Його вірші досить оригінальні.

— А він сам ще оригінальніше! Ходіте!

Стельмашенко сидів проти Модеста Аркаdevича і незграбно мішав ложечкою чай у шклянці. Дуня безшумно й позираючи на гостя трохи здивованими очима, прибирала з столу після обіду Микульського, — пан иноді засижував ся в бібліотеці й обідав сам.

При лампі лице Стельмашенка здавалось ще худішим, ніж в сінях. Але, як у більшості рудих людей, на щоках лежав густий, здоровий румянець. Він щось говорив хутко й чудно поглядаючи на всіх своїми п'яними зеленими очима, а Модест часто зиркав на його і знов дивив ся в шклянку

з чаєм. З Савчуком гість зазнайомився неуважно, ледве чи помітивши того.

— Так ви так таки просто з Сібіру,—з майже ніжною усмішкою спитала Діна, як Савчук сів збоку. — Ви довго їхали. Вам уже вільно тепер жити на Україні?

Стельмашенко ніби крізь сон одповів:

— Так. Тепер я вільна птиця...

Він чогось з особливою увагою дивився на Олесю. Олеся, почувавши, що червоніє, зажмурила очі й злегка підвела голову до гори. Стельмашенко ж розглядав її, як якусь цікаву річ, при чому посміхався своєю чудною, задоволеною посмішкою. Нарешті щось згадавши, повернувся до Діни й як ні-в-чім, проговорив:

— Так, я тепер цілком вільний... А мене, значить, все таки знають наші? „Молодий поет“. Ну молодих треба завжди лаять. Нарід неслухняний.

Він засміявся, але не знати, чи сим словам, чи чому инчому.

— А слід вас лаяти... — несподівано тихо проговорила Зінаїда Василівна, стара Микульська.

По сих словах вона подивилася на його тою посмішкою, котра у Олесі називалася „вишнево-варенівською“ (В дитинстві Олеся любила вишневе варення і крадькома брала його з шафи. Мамуня якимсь способом завжди просе дізнавалася і посміхалася хитрою, доброю посмішкою, прозваною в честь сього „вишнево-вареньєвською“).

— Правда? — задоволено й живо повернувся до неї Стельмашенко і з цікавістю додав:

— А чого саме?

Зінаїда Василівна бережно провела сухим зморщеним пальцем по золоту обріза книжки і сказала:

— Тому, що ви нещиро пишете. Не те, що можете писати. Коверзуйте, а не пишіте.

— Нещиро? здивувався Стельмашенко.

— А так... спокійно сказала Микульська. Діна весело засміялась і у неї виразно забіліла на зморшках носу пудра.

— От так рецензія!—скрикнула вона.

— А чому ви так думаєте?—спитав Стельмашенко.

— На вас подивилась... — знов посміхнулась Зінаїда Василівна.

Всі мимоволі глянули на Стельмашенка. Але він не змішався й не почервонів, як звичайно буває при такій раптовій загальній увазі.

— На мене?

Він був щиро й дуже зацікавлений.

— А що ж на мені такого... Особливого? Не підхожу лицем до своїх віршів? Ні, се дуже цікаво! Чого?

Зінаїда Василівна, здавалось вже каялась, що зачепила сю розмову.

— Ну, ви не звертайте на се великої уваги — сказала вона,—я тільки так... Мені здало ся...

— А-а, вам тільки здало ся! — розчаровано протягнув він, зараз же повіривши.—А се знаєте, дуже шкода... Мені важно... Бо, бачите, се помилка думать, що я „коверзую“. Запевняю вас! Я розумію, багато де чого з моїх віршів може видатись „коверзуванням“, тепер попит на такі теми... Але... А про те се вже не те...

— Вибачте пане Стельмашенку!—вміть обізвалась Діна, кокетливо надушуючи пишним, круглим бюстом об край столу і лукаво посміхаючись. — Невже ви, справді, такий ніцшеанець? Нам, українцям здається, ще рано до сього... Ні?

— Я—не ніцшеанець—сказав Стельмашенко.

— Як?! Хіба ви—не іммораліст? Я читала ваші...

— Так, я—іммораліст. Коли хочете так називать, але Ніцше—не іммораліст.

— О??—ніби аж злякалась Діна.

Стельмашенко довірливо і просто подивився на всіх, немов шукав, хто ще, крім його що знає про те, що Ніцше не був імморалістом. Таких не було,—всі дивилися на його з чеканням.

— Ви, здається, не згодні з мною?—промовив він без задоволення.—А се так ясно. Він—такий же мораліст, як і ті, кого він так висміював і лайав. Тільки перевернутий до гори ногами мораліст. Ні? Ви цього не думаєте? Чекайте, в чому властиво, мораль людей? Се-б-то, не які там правила і тому подібне, про се довго,—ні, в чому, так сказати, суть моралі, в чому те, без чого ні одна мораль існувати не може? Я підкреслюю, панове, *ні одна*! В чому? От де, власне, заковика!

Знов Олесі почулись в його голосі нотки таємничого захвату; тут, тут, в цьому питанні, певно, й було його джерело.

— ...Мораль — в почуваннях людей! — сказав Стельмашенко і зараз же обвів усіх очима, шукаючи, хто хоче сказати проти.—Ви не розумієте? Добре. Я скажу ясніше... Чекайте, панове!—раптом схаменувся він.—Я зовсім не маю агітувати вас! Даю слово! Ви самі повинні се знати, коли читали мої вірші. Я просто так, через те, що забалакали... А крім того, я тепер в такому настрою... Я всю дорогу від Москви пробалакав з одним інтеллігентом. Дуже розумний чоловік, але задубілий якийсь... Мені нема ніякої потреби агітувати. Мені все одно, як хто думає й відчуває. Не того, що я песиміст, або ворог людей... От сей критик так говорить про мене. Неправда, їй Богу, неправда! Я—іммораліст, се—так, я цього не одкидаю, прошу. Але що ж се значить? А-а, от тут то й є вся штука, хе!

Стельмашенко з виразом людини, що про себе смакує розгадку заданої загадки потер свої червоні руки й засміявся. Сміх був піднятий, здригливий, всерединний.

— ...Ніцше був той же філістер, але з манією величності і розлючений на тих, хто не визнавав за ним його

геніальности. Ось хто він був по суті! „По той бік добра і зла“! Дурниця! Фраза! Ніколи він там не був. В чому добро чи зло людини? В тому, як і що вона почуває. Так чи ні? Що є на меті кожної філософії, всяких там наук, моралів, релігій? Що? Без особливих там мудрацій і ріжних розумних слів, що? Та тільки те, щоб люди почували себе добре, щоб мали радість життя. Так чи ні? Звичайно! От се почування і є корінь всякої моралі. Без чуття нема гріха! Розумом чоловік може он чого надумати, а щоб зробити, для сього треба чуття,—з розумом робитиме, чи ні, се инше питання. От. Що ж тоді повинна значити ся фраза: „по той бік добра і зла?“ Се значить, що чоловік не стоїть до людей ні в яких відносинах *чуття*. Що ні? Правда ж так? Раз я відчуваю хоч крихту чого небудь до людей, хоч би найблагороднішого гніву, гніву навіть за те, що у їх єсть мораль,—сим самим я вже вступаю з ними в якісь відносини, сим чуттям я вже, так сказати, роблю з ними мораль. Яка саме мораль, се знов инче питання, головне, що се вже мораль.

Савчук слухав розмову все з більшою та більшою увагою. Спочатку він тільки посміхався розсіяно, коли всі сміялись, а сам думав про щось инче. Але з деякого моменту почав слухати з якоюсь навіть напруженністю і дивуванням.

— Вибачайте! — раптом перебив він Стельмашенка, соромлячись і хмурачись від сього. — Ви, здається, сказали, що мораль—се чуття? Се б то, що ґрунт моралі—се чуття?

— Так. Я се сказав... — повернув ся до його Стельмашенко.

Савчук якийсь час дивив ся на його так, немов ще не вірив, що той именно се сказав.

— Дивно, дуже дивно... — пробурмотів він.

— Вам дивно? а як же ви думаєте?

— Ні, ні, я не того! Я, власне, цілком погожуюсь з вами. Розуміється, не в виводах... Мені тільки чудно, що ся думка... Вибачте, я вас перебив...

Але тут вмішався Модест Аркадевич. Йому, видно, з самого початку не подобалась розмова та й взагалі, усе се зібраннє. Крім того, пошарпувало щоку і око, від чого він про себе лютився на всіх. Але по трохи його захопила тема; особливо йому хотілось трохи збити пихи з поета, він його дратував більше всіх, — безумовно присталяка, позер і, мабуть, не зовсім тверезий позер, а, подивіть ся, з яким апломбом говорить про речі, про які, напевно, ні одної путньої книжки не прочитав.

Модест Аркадевич неголосно, навіть ніби знехотя почав викладати свою думку. Головне, з чим він не погожувався, насамперед було се чудне, перепрощене, домашнє, так мовити, опредїлення суті моралі. Поняття моралі — далеко складніше, ґрунтувати його на чуттю і, найпаче, на чуттю, на чомусь переважно неясному, невиразному — наївно й не науково. (Модест підкреслив слово „ненауково“). Відносини людей за підставу мають не тільки чуття; часто й дуже часто вчинки людські залежать і від ідей, від того чинного — іменно розумового! — погляду на явища. Одкидати се — значить, одкидати науку.

Модест знов з більшим натиском підкреслив „науку“. Він почав уже гарячитись. Щоку перестало шарпати і се надавало словам його більше певности. Він навіть устав і, спершись руками на спинку стільця, поставив ногу на сидіння, що було ознакою його щирого захоплення балачкою.

А Стельмашенко сидів все з тим же не то уважним, не то розгубленим виглядом і часом посміхався в зовсім невідходящих місцях. Іноді раптом починав сперечатись, але не до діла й не даючи докінчити фразу. Микульський в таких випадках ввічливо переживав.

Модест Аркадевич зупинився саме на тій думці, що в моралі величезну роль грає воля. Він вияснив, сю думку, властиво, Стельмашенкові, але звертався весь час переважно до матері або до Олесі. На його погляд, моральними ми можемо назвати тих людей, які виявляють волю до мо-

рального життя. Воля до чесного життя важить далеко більше, ніж сама чесність. Свідомість свого обов'язку, розумне й тверде відношення до своїх принципів — ось що зветься волею. Більша заслуга того, хто з розумом переможе себе, ніж того, хто несвідомо учинить щось добре, чесно.

Стельмашенко раптом повернув ся до Діни:

— Знаєте, мене завжди дивувало се називання Ніцше імморалістом! З якої речі?! Кожна сторінка його творів пашисть сим чуттям, — то гнівом, то злістю, то зневагою... А його називають імморалістом! Егоїст хіба, а не іммораліст! Чорт-зна-що, їй Богу! Не розумію!

Модест замовк і з роздратованням подивив ся на поета, — сей тип не мав навіть елементарного поняття про ввічливість. Микульський з холодним і неуважним виразом сів на стілець і присунув до себе чай. Більше він не мав бажання втручатись до хлопчачих розмов.

— А ви, звичайно, зовсім знищили в собі всякі почування? — з виразною, але примягченою насмішкою спитала Діна.

Стельмашенко декільки хвилин дивив ся на Діну й невідомо, чи слухав щось, чи думав про що. Діну зніяковити було важко, вона сама казала, що се для неї „посте чуття“. Але й вона трохи не почервоніла від сього „ніби мертвого“ погляду.

— От бачите... — заговорив Стельмашенко, посміхаючись і все ще неначе прислухаючись до чогось — ви от смієтесь з мене... Чекайте, я се не до того! Ви от смієтесь... Раніше, я, може, одповів би вам якоюсь нечемністю, або почервонів би та й годі. Ви не знаєте, я дуже соромливий. Се я тільки через те так тут розійшов ся, що два роки не балакав... От знов! По вашому лиці, занадто уважному, бачу, що вам відомо, через що я не балакав два роки. А мені й се нічого. Але колись я не міг думати про те, що коли небудь така хвилина настане. І що ви так посміхаєтесь, теж нічого. А

як крітику читав, то навіть радий був,—цілком щиро кажу! От! А самолюбство письменницьке? Ого, се не жарт! Знов таки колись я без хвилювання не міг про себе прочитати свого призвища. Сам про себе! А тепер мені байдуже, лають чи хвалять мене. Ви, панове, здається не вірите мені?—раптом повернув ся до всіх Стельмашенко, дивлячись на кожного з хитрою й ловлячою посмішкою.

Модест замість відповіді звернув ся до матері й сказав:

— Анатолій приходив?

— А скажіть, будь ласка,—мягко, але цілком серйозно промовила вона до Стельмашенка—на віщо вам се?

— Що саме?

— Та се нічого непочування? Ви ж *се* проповідуєте?

— Так, се... Власне, я нічого не проповідую. Я просто ділюсь з другими тим, що найшов. Та й се, здається, перестану робить.

— Се вірші, значить, писати?

— Да; се лишки, остатки. Поза. А поза теж належить до того ж, що й ненависти там усякі, любови, заздрости й тому подібне.

Зінаїда Василівна без посмішки дивилась на чудного чоловіка. У його, дійсно, немов не було у всьому сьому пози. На лиці не виявлялось, як добре дивитись, нічого крім рівного, моторошного, хоробливого якогось захвату. Очі гляділи ясно, просто, все всмоктуючи й ні на що не відкликаючись.

Серйозне відношення старої Микульської передалось і останнім. Олесья, правда, ще тоді, як Модест одвернув ся від гостя і коли мати поправила його негречність, уже не посміхалась, а до мамуні почувала вдячну ніжність за оброну Стельмашенка.

— А мені... — тихо і сумовито сказала Зінаїда Василівна, похитуючи головою—мені... Вибачте мене стару... мені жалко вас... Їй-бо! (Микульська любила вживати в своїй мові чисто селянських виразів). Вам, мабуть, дуже погано жи-

ло ся, коли ви прийшли до такої... філософії... Простіть, ще одне питання: а батьки у вас є?

— Єсть...—сказав він тим же тоном.

— І до них теж нічого не почуваєте?

— Теж. Яка ж ріжниця? А що до того, що вам мене жалько, то тут я вже нічого не можу зробити. Жалійте собі, се показує ваше добре серце...

Стельмашенко ясно подивився на всіх і посміхнувся.

— Ну, а на віщо вам се нічого непочування? — знов спитала Микульська.

— Мені так краще. Людина завжди шукає що їй краще...

Зінаїда Василівна ще якийсь час дивилась на гостя, потім зітхнула і замовкла.

А Стельмашенкові, видно, хотілось далі говорити. Він раптом повернув ся до Олесі, знов озирнувши її чудно-уважним поглядом і з живістю звернувся до старої:

— А от хоч би така річ: ось я дивився на... не знаю, як звуть, ось на...

— Ольгу Аркадівну...—підказала Діна.

— Так, на Ольгу Аркадівну... Ось дивлюсь... Раніше я не міг би так дивитись, раніше обов'язково почув би її красу. Обов'язково! А тепер...

Але, помітивши на лицях щось чудне, Стельмашенко зупинився. Олеся сиділа рожева, з приплющеними очима і закинутою трохи назад головою. В той же час їй, видно, хотілось сміятись,—губи сміхотливо здригувались.

— Ах, он яка річ!—весело догадався Стельмашенко.—Ну, я сього зовсім не мав на увазі! Я се тільки проти того, що от навіть і краса мене не може зачепити... Я от до чого... Ну, добре, я про інше... Я їхав по голодних місцях. Тепер ось, днів п'ять-шість тому... Картини, як кажуть кореспонденти, просто потрясаючі... На моїх очах, прямо на моїх очах, одна жінка з дитиною кинулась під потяг. Її од-

різало тільки ногу, якось недобре попала, поспішала дуже... Ну, і у мене абсолютно нічого! Абсолютно!

І Стельмашенко обвів усіх очима, немов сподіваючись зустріти співчуття, дивування, захват. А в тім, він, здається нічого не чекав, бо непомітив навіть серйозних і занадто уважних поглядів, яких уже не ховали. Він, помічав, десь тільки те, що одбувалося в йому самому.

— ...Або ж, наприклад, така річ! — скрикнув він, щось гадавши. — Ось ішов я тепер улицями. Я в цьому городі виріс, жив, але десять літ не бачив рідних місць... Ішов, навмисно приглядався, перевіряв себе і... нічого!

— Так, ви дивна людина! — невтримавшись, іронично проговорив Модест.

Стельмашенко хутко зиркнув на його. Олеся бачила як він на мент застиг, неначе перевіряючи себе, і ясно, задоволено посміхнувся, — іронія Микульського йому теж була „нічого“.

— А ви довго були на заслання? — спитала Зінаїда Василівна, кидаючи на Модеста докірливим поглядом.

— На заслання? Ні... Чи то — пак, довго. Адміністративно на чотирі роки. Зовсім недовго...

Стельмашенко замовк і почав розглядати стару Микульську. Його, очевидно, вразила шкура на її лиці, вся тонко й дрібно всіяна зморшками, ніби обліплена волосинками. Ніс був поморщений, занадто довгий і тонкий, щоки в жовтих складках; все обличчя здавалось дуже довгим і обвислим, як порожня торбинка. Тільки чоловічки півприплюснених очей звертали на себе увагу своєю чорнотою, — так виходять на аматорських фотографіях обличчя білявих людей.

— Чого ви весь час так рівно сидите? — спитав Стельмашенко.

Микульська посміхнулась.

— А ви все ж таки помічаєте? — Я хвора.

— То через те треба так сидіти? — здивував ся він. —
Що ж у вас за хвороба?

Модест Аркаdevич зробив нетерплячий рух. Але Зінаїда
Василівна похопилась одповісти Стельмашенкові:

— У мене туберкульоз кісток. Ось дивіть ся...

І вона, одкотивши на руці рукавичку, показала сліди
хвороби, — се були невеличкі буровато-червоні плямки, які
зостають ся на обличчю після прищів.

— ...Я й не хожу сама, возять мене, ось у сьому фо-
телі... Каліка!

Стельмашенко зробив ся серйозним. Миккульська добро-
душно засміялась і обережно спитала:

— Що ж ви так... чудно віднесли ся до сього? Вам,
ніби, жалько мене стало?

— Ні,—просто й задумливо — одповів Стельмашенко.—
Я думав про свого батька: він теж каліка, у його на фа-
бриці одірвало руку... Ну, се... Так що я хотів сказати?

Зінаїда Василівна бачила, що він хотів перемінити
тему, але не показала сього й навмисно, з цілком щирим
ляком спитала:

— Господи! Як же се сталось? Що ж ви на се?

— Се сталось уже давно, я був тоді ще в тюрмі у
Київі... — спокійно і з легкою посмішкою одповів Стельма-
шенко,—він розумів, що стара хотіла піймати його.

Але чи було в неї таке бажання чи ні, вона щиро за-
цікавилась батьком Стельмашенка й почала розпитувати,
чи лічили його, в якому стані тепер хвороба, що кажуть
лікарі. Стельмашенко одповідав охоче, але, певно, й сам
нічого докладно не знав. З дальших розпитів виявилось, що
у його есть і мати, і брат, робітник на фабриці свого дядька,
відомого чорносотенця. На сій же фабриці одірвало руку
батькові. За те, мабуть, дядько й приняв старих жити до
себе,—так, принаймні писали йому, Стельмашенкові, на за-
слання. А про те, треба правду сказати, дядько не дуже

хапав ся, — здаєть ся, досить багато часу минуло, поки він одважив ся на се добродійство.

Почавши оповідати, Стельмашенко, видно, не міг уже зупинитись, — йому треба було говорити. Але, коли спочатку могло здати ся, що ся тема неприємна йому, то тепер сього не можна було сказати. Навпаки, він, деь, почував якесь задоволення від того, про що оповідав. А оповідання його, про „дядюшку Никодимчика“, як сам добродушно називав того, було не з веселих.

„Дядя—Никодимчик“ не завжди був властителем „Фабрики ситцу Рыбацкихъ и К^о“. Колись, років дванадцять тому, він, як і батько, був простим робітником на сій фабриці. Хазяїном її був, напевне відомий слухачам, старий Рибаський. Відомий? Звичайно. Ні? Дивно, — його все місто знало. Здоровенний дідуган, з купців, кулаками розправляв ся зо всіма, хто не міг здачі йому дати; з трьома по-коївками у баню ходив. І от, якось так трапилось, що Никодимчик попав раптом у ласку до старого. Одні казали, що продав Рибаському товаришів, які мали забастувати, (тоді тільки-тільки благословлялось на забастовки!) — інші, не заперечуючи участи дядечка в провалі страйку, запевняли, що сим одним Никодимчик не міг так обкрутити старого, що тут було щось і „по бабьачій часті“. Ся гіпотеза ніби потім і підтвердилась. Факт, у кожнім разі, той, що Никодимчик добив ся сеї ласки не так званими „чесними шляхами“. Про се ж таки свідчить і процес, який підняв ся по смерті Рибаського, смерті досить загадковій, в стилі романів Ната Пінкертонa, — чи як там того автора? Помер він у своїй спальні під ножем убійника, поруч зі своєю жінкою. Жінка теж була поранена, але не тяжко; вона незабаром видужала і посвідчила, що чоловіка її убив якийсь злодій в чорній масці. Убив, кинув ніж на постіль, а сам утік у вікно. От се все, що вона могла сказати. Треба ж знати, що ся сама жінка, як на думку одних, була полюбовницею Никодима, ще до шлюбу її з Рибаським, а другі опові-

дали, що зробилась нею вже по шлюбi; але, словом, була.

(На сьому, між иншим, ґрунтувала ся гіпотеза „по баб'ячій часті“). Судове слідство, звичайно, нічого не виявило, молоду удову Рибачьку мусили випустити,—її, було, арештували. По духовній, складеній як найзаконніше, всі маєтки старого, що містилися у фабрики, економії на Поділля, в процентових паперах і які доходили до якоїсь дуже поважної суми, — все се належало тепер жінці, двом дітям від неї та ще двом дітям від першої жінки,—Тепі та Стьопі, Степаниді і Степанові. Їм тоді було щось років по шістьнадцять—сімнадцять.

Тут Стельмашенко про себе чогось посміхнув ся і почав крутити цигарку. Скручуючи в своїх заґрубілих з нечистими нігтями пальцях папірець, облизуючи його дуже узьким і червоним язиком, він усе мовчав і посміхав ся, не звертаючи уваги на те, що всі дивились на його з чеканням. Посмішка була та сама: задоволена, рівна, моторошна.

Так, Тепі тоді було сімнадцять літ. Через чотири роки раптом нагло, але також не дуже чисто поміра удова-Рибачька. Чи то пак! Яка там удова! Зараз же після скінчення процесу вона зробилась найзаконнішою супругою Никодима Стельмашенка! Але се не зашкодило їй померти (як, знов таки ніхто не міг довести), від руки свого чоловіка. Одне на сей раз в „баб'ячій часті“ брала участь її, так мовити, колишня падчерка, Степанида Рибачька. Як вона брала ту участь, чим саме, — невідомо, але брала напевно. У кожнім разі, не було ні для кого таємницею, що у неї було кохання з дядьком-Никодимчиком. Де-хто, переважно з зальотників Тепи, запевняли, що вона отруїла жінку Никодима з помсти за батька. Але се романтизм, притаманий юнацтву. Все можна пояснити далеко простіше: жінка, завважала, ревнувала, раз-у-раз грозилася щось відкрити і Никодим, не без згоди Тепи, „пришив“ її, як мальовничо висловлюють ся уголовні злочинці. І от, тепер сей добродій прийняв до себе свого брата, де той і живе уже три роки.

Весь час оповідання — Стельмашенка не кидало його підняття. Він усе не то насмішкувато, не то з наївним чеканням чогось особливого поглядав на всіх. До „дяденьки-Никодимчика“, видно, ставився більш з юмором, ніж з гнівом або з зневагою.

Модест Аркадєвич де-кільки раз отверто поглядав на годинника, але гість не помічав того,—судячи по його спокійним і вигідним позам, він і не думав хутко йти.

Нарешті Микульський прямо спитав його, про яке діло він згадував в початку свого візиту. Тоді Стельмашенко раптом захапався, поліз у кишеню і витягнув сірий, зашмальцований конверт.

— Се від одного українця на заслання. Він майже помирає. Просив передати вам. Зовсім забув. Взагалі, я якось чудно... Ну, нічого... А яка се тепер година? Треба ще до старих зайти. А цікаво, чи я міг би якусь усе таки роботу десь дістати?

Він балакав так, ніби був у хаті на одинці з собою.

— Ну, нічого. Треба буде пошукать. Добре. Так. Ну, значить, можна йти. А все таки чудно як... Я вже давно не бачив таких стін, там все зруби, таракани. Се все таки грає де-яку роллю...

Він знов сів і почав задумливо мішати ложечкою в шклянці. Товсті, червонуваті пальці незграбно, неуміло держали ложечку і від сього Олесі раптом до болю стало жалько його. Діна подивилась на неї, насмішкувато непомітно підморгуючи на поета. Олеся не одповіла їй нічим. Вона раптом звернулася до його і м'ялко, прохаючим голосом сказала:

— Вибачте, пане Стельмашенку... Ви з дороги, мабуть, зтомились... і я не знаю... Може б ви поїли чого небудь? Тепер в ресторанах пізно вже...

Стельмашенко спочатку не зрозумів. Потім подумав і твердо сказав:

— Ні, я їсти не хочу. Я їв... Я зараз піду, я бачу, що

мій „візит“ затагнув ся. Мені тільки треба було де-що подумать...

Олеся закинула назад голову і з образою тихо сказала:

— Я не для того вам запропонувала... Який ви...

Але Стельмашенко не звернув на те уваги і, підводячись, просто одповів:

— Я ж не сказав, що ви для сього... Пану Микульському, наприклад, я вже надокучив...

Модест розвів руками й ніяково засміяв ся.

— Ну, вибачайте... Ви, здасть ся, маєте дуже прозорливу фантазію, Ви читаете в серцях...

— Іноді!—засміяв ся Стельмашенко.—Ну, се не важно. Бувайте здорові!

Він уклонив ся усім і пішов у сіни. Одяг ся він так же хапливо, як і роздягав ся, неначе його хтось нетерпляче і довго вже чекав на улиці.

4.

Але він таки дійсно спішив: йому треба було подумати над одною неприємною й несподіваною річчю.

Коли він сидів у Микульських, йому несвідомо й безпричинно ставало раптом якось сумно, чи тоскно чогось. Не на довго, на кілька секунд, але з такою виразністю й гостротою, що було аж дивно.

На улиці було вохко після дощу. Лихтарі горіли жирними розбризканими плямами і направо в небі стояло блідо-зеленувате сяйво великого міста.

Стельмашенко підняв комір свого легенького плаща і не хапаючись пішов у низ, в напрямі дому Рибачьких. Він чуйно вслухав ся у себе. Ні, в грудях був все той же безупиний, немов витікаючий з якогось незримого джерела п'янючий захват. В ногах і по всьому тілі почувалась все та ж легкість, воздушність, безтілесність. Сей сум, певно, був від утоми, але се—не страшно.

Улиця була знайома — Курська. Ось та сама вивіска модистки, до якої він стільки раз доводив Тепу. А лихтарі немов інші. Ага! Тут уже трамвай ходить. Он старий, жовтий будинок, в якому що року вішається по студенту, чи то пак, вішалось. Чи й тепер вішають ся?

З вохкої тьми підпливали спочатку незнайомі, а потім занадто знайомі, будинки, ворота, лавочки біля воріт, проходні подвір'я.

Але в грудях (Стельмашенко чуйно, настороженно слухав!) не промиготіло ні одне, хоч би найменше, найнесміле чуття. Навпаки, — захват, здавалось, від сих старих знайомих тільки побільшував ся і побільшував ся як раз через те, що знайомці не мали ніякої сили.

Курську перерізала Преображенська. Тут, як і раніше, було повно гомону і світла. Трамваї, візники, автомобілі, біндюги, — вся улица, видавалась, дрібно й радісно дріжала від сього безперестанного руху.

Гамір і грохот не тільки оглушали, але й наводили на мимовольне, дурне дивування: чого тут так товчуть ся? На віщо вони піднімають таке ревище, неначе без сього й не можна: один трубить у ріг; другий, ніби пустуючи, по поросячому хрюка; третій жалібно й гидко вие; четвертий, треба чи не треба, дзвонить.

Люди на тротуарах мали такий вигляд, немов попали в якесь сільце і що сили хапались вибитись з нього; але побігши в один бік і на щось наткнувшись, зараз же вертались назад. І від сього було два потоки, котрі не переривались ні на хвилину, тручись один об одного як два паси якоїсь величезної машини.

Тільки поліцай, мабуть, знав, де вихід і тому стояв спокійно й не хвилюючись, з нудьгою позираючи на остогидлу йому шамотню.

Стельмашенко раптом згадав, як на сьому самому розі була в його сутичка з городовим. Городовий арештував якусь дівчину — немов за проституцію. Дівчина упиралась і

не хотіла йти в участок, з жахом вирываючись з задубіло-цупких рук поліцая. З її слів і криків, а більш усього по виразу очей, лица, Стельмашенко зрозумів, що дівчина ніякого відношення до проституції не має і що тут якийсь шантаж з боку поліцая. Він вступив за неї. Але вступився не спокійно, розсудливо, а зразу прочувши всі переживання ображеної і через те занадто різко, палко й незтримано. Городовик і так роздратований упертістю жертви, увагами юрби, співчуттям її до дівчини, несподівано визвірився на Стельмашенка і грубо-цінічно вилаяв його. І от Стельмашенкові виразно пригадалось, з якою сказаною, просто болючою силою ударив йому гнів у голову. Він, абсолютно не пам'ятаючи себе, кинувся на поліцая і хто знає, що вийшло б, коли б хтось не вдержав його ззаду. Се дівчині допомогло бо вона зараз же пірнула в юрбу, але Стельмашенко ще години дві після того весь дрібно трусився і обливався жаром гніву, пригадуючи слова й нахабно-грубу пику поліцая.

Стельмашенко тихо посміхнувся: як се неможливо тепер, як змінилися цінності:

Майже механічно він дійшов до будинку Рибачьких. В першому поверсі вже не було трактира, замість його зеленою й малиною банями горіла аптека. Ворота навіть ніби й не міняли кольору. Тільки будинок пофарбували, — Тепа, десь, наказала зробити, вона ж веде, писали, хазяйство.

Стельмашенко помалу підійшов до лави біля воріт і сів. Сівши, він зараз же з легким хвилюванням випростався і в такій позі напружено став слухати: нічого! Ні одної небезпечної ознаки, ні рисочки з того, що колись тут же, на сій самій лаві переживалось!

Він передихнув і змінив позу. Ось клямка, на якій завжди лежала її рука, гаряча навіть крізь шкіру тугої, чорної, хвилююче-запашної рукавички. Скільки часу пролетіло тут, на порозі сеї хвіртки, скільки „рішучих і остан-

ніх“ прощань одбуло ся, скільки ся клямка приняла в своє залізне тіло вогню!

Стельмашенко з посмішкою до самого себе почав пригадувать навмисно небезпечні моменти, хоча вже не мав найменшого сумніву, що „не буде нічого“. Дійсно, все здавалось тільки читаним колись романом, не більше. Захват був єдиним володарем.

Поправивши раптом різким рухом свій спортменський картуз, Стельмашенко, не хапаючись, устав і пішов у ворота. Дядько і Рибацькі жили у великім, одноверховім флігелі в глибині подвір'я, відокремленім від усіх будівель густим невеликим садком.

В кінці двору, майже коло самого садка, де були в підвалах і перших поверхах квартирі бідноти, темніли по-статі багатьох людей,—скандал або нещастя. Світло лихтаря од повіток скупю жовтило темні спини людей і потилиці. Двері одної з квартир були одчинені і звідти падав з другого боку світ на повітки й юрбу. Там чув ся сміх і якийсь чи жалібний чи злий вереск жінки.

Підійшовши ближче, Стельмашенко побачив серед юрби винесені з хати стільці з діявими сидіннями, якісь клунки, поганеньку шафку, ліжко. Чоловік у фартусі з гострим білявим лицем вибивав через поріг вузький комод. А біля його тупчилась не то дівчинка, не то стара баба і верескливо кричала, смішно й безпорадно кидаючись вперед, і зараз же повертаючись до публіки.

Вадим задер голову й через плечі людей подивив ся пильніше. То була не баба й не дівчинка, а горбата, надзвичайно погана жінка. Чи через темноту, чи дійсно було так, але вона здалась Стельмашенкові аж страшною. Біленькі цяточки замість очей, чорна велика дірка роту, темний кольор косого лица. І до того ще горбата! Груді якось безглуздо чваньковито випинались уперед і надавали каліці жалко задиракуватий вигляд.

Біля клунків Вадим помітив чоловічу фігуру на стільці. Вона сиділа зігнувшись в пальті, піднятий комір якого закривав усю шию і видно було тільки сиву непокриту голову. Се, певно, був або чоловік або батько горбатой!

Їх, очевидно, „викидали“.

— Ух, чижолій комод!—підморгуючи юрбі, вирівнявсь чоловік у фартусі, оддиуючи.—Золота, мабуть, повно! Ти б, Саламандра, хоч би половину в банку одправила. Чистое наказаніє, яке важке воно!

Саламандра—горбата якось комічно змахнула короткою ручкою й металичним голосом, який бува тільки у горбатих, неприємно закричала:

— Щоб ти до віку мав стільки золота! Ти мені лямпу розбив. Ти мені за лямпу заплати. Я судом требувать буду!.. Викидають та ще разореніє делают!

— Ти вперед за три місяці за квартиру заплати—спльовуючи у руки і беручи ся знову за комод, сказав дворник.— А тоді за лямпу розсуждай. Ну, й нагилила добра, не випхаєш!

Серед публіки засміялись.

Стельмашенкові кинулось в очі, що всі з видимим співчуттям ставились до дворника, а до горбатой—з насмішкливою і, здавалось би, несправедливою злобою. Її безпорадність, жалібно-злий крик, каліцтво і беззахистність перед всевладним дворником, який і їм може повсяк час грозити тим же, все повинно б було звернути їхні сімпатії до горбатой. А тим часом, в насмішкуватих викриках публіки чулась навіть злорадність: на, мовляв, тобі! Ти не можеш подужати, так тобі й треба. Ти—горбата, каліка, нещасна, значить, так тобі й слід. В сьому була свого роду справедливість, що підтвержувала й заспокоювала стільки раз ображене чуття законности.

Комод раптом під натиском затріщав. Саламандра, ахнувши, кинулась до його. В юрбі зареготали.

— Чи ви Бога боїтесь?!—з одчаєм закричала горбата.— Що ж ти ламаєш, бодай тебе чума зломала, вампір ти, босяк! Та що ж ето таке?!—раптом повернулась вона і метнулась кудись у бік.— Баришня, та скажіть же ви йому. Се ж розбой! Я в суд буду требувать. У мене отець больно́й, старий, а ви мене у ноч, у дощ випихаєте та ще ламаєте мені небель!

Вадим хутко й гостро подивився у те місце, куди зверталась горбата. Там в темноті стояли окремо від всіх дві непомітні постаті, одна вища, друга низча. Всі також дивились з веселою цікавістю в тому напрямі. „Баришня“—була, мабуть, Тепа.

Дійсно, з тьми зачувся так знайомий, м'яко-грудний і разом з тим певний в своїй силі, спокійний голос:

— Не кричи, Саламандро... А то звелю всі річі замкнуті у повітку і нічого не дістанеш. Дякуй, що так випускаю.

Вадим не слухав, що закричала Саламандра. Не хвилюючись, але почувавши чудне напруження, він швидко обігнув людей і підійшов до двох постатей. Одна була вища, закутана в велику теплу хустку з руками, складеними під хусткою на грудях, друга низча, в накидці.

Горбата як раз одбігла до дворника, який таки випнув комок з дверей.

Добрий вечір! — сказав по українськи Вадим до високої. Уже було виразно видно великі „візантійські“ очі (як він їх називав колись), густі смуги брів і навіть самовласний рисунок невеличкого рота. Тільки ніс зливавсь з загальною блідістю лица.

Тепа якийсь мент мовчала, пильно й спокійно вдивляючись в Вадима. Вона його не пізнала. Він тільки тепер згадав, що борода його дуже міняє.

— Не знаю, хто такий... з чистою руською вимовою помалу і, як здалось Вадимові, нерішуче проговорила вона.

— Невже не пізнаєте? — з легким, веселим смішком у голосі сказав він — знов таки по українськи. Він знав, що

сей смішок і особливо українська мова, за яку було стільки боротьби, примусять її пізнати його. І напружено ждав.

Тоді Тепа помалу визволила з під хустки руку, мовчки підняла її і з неї раптом бризнув у лице Вадимові сліпучий світ електричного лихтаря. Стельмашенко аж зажмурився.

— Господи! — скрикнула Тепа і лихтарь погас.

Вадим почув, як при цьому у його важко й холодно опустило ся серце.

— Невже Вадим?!

І гаряча рука опинилась в його руці, міцно стискаючи її; а перед самим лицем затемніли дві глибокі дірки очей. Голова була схилена на бік тим же старим, лукавим, несвідомим для неї і ваблячим рухом.

— Коли? Як? Господи, яка несподіванка! Ходіть швидче, я хочу подивитись на вас... Катю, ви залишайтеся тут. Глядіть, щоб Семен скриню залишив... Ходіть!

І, не випускаючи руки Вадима, вона хапливо повела його за собою в хвіртку садка. Хвіртка — встиг помітити Вадим — була нова, не та стара, яка так хитро й протяжно пищала, коли він уночі тихенько одчиняв її, пробіраючись до Тепи в садок.

— А я воюю з пожилцями, „викидаю“ одних тут. Надокучили! Старий — зводня, весь будинок запаскудив, і не платить ще... Скільки ж се років ми не бачились? Вісім, дев'ять? Вісім і чотирі місяці. Бачите, я вирахувала! Ми вас тут що-дня чекаємо. Ви чого ж не написали? Три місяці ніякої чутки! Там Олена Іванівна уже всі очі виплакала за вами. І раптом, маєте: заявив ся. Ну, чекайте, я не маю терпіння, я хочу подивитись на... на славетного поета. Борода якась! Стійте!

Вони були вже в садку на аллейці, що вела до ганку флігеля. Тепа, як фотограф перед зніманням, взяла Вадима за руки вище ліктів і повернула до себе.

— Стійте так, я освітлю вас...

Вадим машинально, як вісім років тому, корився свавільним, нетерплячим тепер трохи піднятим рухам Тепи. З довгого ряду вікон флігеля тягнулись крізь кущі й оголені віти жовтих акацій зеленуваті смуги світла. Від його на темному волоссі Тепи рухались теж зеленувато-жовті плямки.

Вона підняла руку й, одвівши її трохи позад себе, пустила пучок молодно-білого рівного світла. Вадим, чекаючи його, уже прижмурився. Але зараз же розплющив очі й став дивитись прямо в лице Тепі. Вона якийсь мент розглядала його мовчки, помалу водячи лихтарем і змиваючи ним ті тіні на лиці, які перешкоджали їй бачити.

— Слухайте, Вадиме!—нарешті тихо й злякано сказала вона.—Та се ж не ви! Се зовсім не ви!

На перенісці під козирьком картуза трьохкутником м'ярко й глибоко вдавилися в тіло дві зморшки. Їх колись зовсім не було. Од крил носа теж тяглися в бороду дві глибокі зморшки. А круг очей їх було стільки, як тріщин круг пробитої в шибці дірки. Ніс витягнувся, став не гарним. Потім ся боророда. Але, головне — очі. Се зовсім не Вадимові очі були! Колись в їх чудному зеленому кольорі було стільки життя, немов в зеленій глибині моря, де живе маса істот, що люблять ся, борять ся, сміють ся, гнівають ся. Тепер сі очі дивилися рівно, ясно, з легкою насмішкою ніби зроблені з льоду і з льодовим неприємним блиском.

— Невже се не я?—спитав Вадим, ледве посміхаючись.

— Абсолютно не ви—упевнено підтвердила Тепа, вглядаючись у його.—Ну, соціалізм, видно вам коштував порядно. Схаменулись ви та пізенько. Бач, яким вернув ся! Ех, ти! Читала твої вірші... І навіть губи не ті, сухі якісь, холодні... мабуть шаршаві...

Світло лихтаря косо зачіпало кінчик маленького рожевого уха Тепи і одну щоку, на якій чорною емаллю одблискувало велике серйозне око.

Вадим протягнув руку до лихтаря і повернув його на Степаниду. Вона мовчки і гордо підставила всю себе під сліпучий пучок. Вона майже не змінила ся, тільки стала немов то вище та поважніше. Той же дивний кольор лица, що не міняв ся ні від яких „безумних“ ночей з танучою, особливою якоюсь ніжністю рум'янця, та сама „мармуровість“ носа, візантійські очі. Губи були такі соковиті, свіжі й густо-червоні, що Вадим, проти волі спитав:

— А губи трошки підмальовуєте?

Тепа похмурила брови і гасячи лихтарь сказала:

— Тільки ради першого побачення.

В садку стало дуже темно і майже нічого не видно, крім примерклих смуг із вікон.

— В мене нічого штучного нема. Ще не маю потреби— проговорила Степанида, загортаючись у хустку. — Ну, ходітьте... стоять більше нема чого.

Помовчавши трохи вона знов зупинилась й спитала:

— Що ж, я дуже змінилась?

— Ні. Тільки ще краще стали.

— Правда? Ач як... Ну, ходітьте, коли так...

Але кроків через два знов озирнулась і на сей раз не зупиняючись, сказала:

— А от ви дуже-дуже змінились не на краще, добродію, змінились. Вісім, дев'ять років. Пам'ятаєте сю лавочку?— раптом різко озирнулась вона: показала під куці.

Вадим згадав: тут перший раз вона поцілувала його. А поцілувавши, зараз же образилась за се на його і до крови вкусила йому щоку. Він тиждень ходив з пов'язкою.

— Пам'ятаю—одповів Вадим.

Тепа пильно вдивилась в його лице і, нічого не розглядивши, пішла далі. Щось чудне почуло ся їй в його голосі, трохи не насмішка,—Тепа до сього не звикла. Пішли через ганок. Він виглядав по осінньому, голо й самотно. Не було ні парусини, ні столів, ні стільців. На стовпі під вітром хилитав ся, як маятник, обривок мотузка.

Коли Вадим і Тепа підіймались по сходах, десь збоку підвелась велика, без шапки постать чоловіка і мовчки, покірно якомось схиливши голову, застигла. Вадим при неясному освітленню устиг побачити гарячий, блискучий погляд чоловіка, мент напружений на його.

Тепа зупинилась, не дійшовши всіх східців.

— Романе Петровичу! А ви чого тут?— здивовано спитала вона. Звідки ви взялись? Що се значить?

— Степанидо Макарівна, не могу — глухо пробормотів Роман Петрович.— Простіть, не могу.

— Без шапки... Ви давно тут?

— Не знаю... Годину, дві...

— Пили сьогодні?

— Ні, ні краплі...

— Ну, так от: зараз же ідіть до дому і приходьте, як сказала, тільки після завтра! Чуєте?

— Степанидо Макарівна! Роман Петрович підняв на-решті, голову і Вадим побачив таке гарне лице, що йому чогось аж дивно стало.

Тепа злегка тупнула ногою по східцях.

— Зараз же додому! чуєте?

Красунь помалу повернув ся, схилив голову і почав, як лунатик, сходити вниз.

А Степанида коротко сказала: „ходімте“ і пройшла в двері.

На Вадима війнув знайомий давній запах Рибачького дому. Тут були і тонкі духи, і ладан, і нафталін, і кухня, і жіноче тіло, і п'яний перегар, і ще щось, чого спіймать не можна було. На підлозі великих, як зала, сіней, лежали килимки, перехресчуючись посередині і забігаючи під всі двері: наліво до Никодима Петровича, направо на половину жінок його, значить, тепер до Тепи і в двері коридору. В сі останні й повела Вадима Степанида.

Коридор був темний і на старому місці на стіні горіла лампа; електрики сюди й досі не провели. Як в отелю, по

обидва боки був ряд дверей. В самому кінці на кухні чув ся стукіт посуду, який, мабуть мили.

Тапа мовчала і хутко йшла вперед. Зупинившись перед невеликими дверима, вона повернулась до Вадима. І не питаючи, а немов доказуючи, сказала:

— Я з вами сьогодні ще побачусь. Після старих приходьте до мене. Ідіть.

І, не чекаючи одповіді, пішла назад, легко й упевнено несучи крупне тіло з гордо поставленою головою.

5.

Вадим якийсь час стояв перед дверима, не стукаючи, немов до чогось прислухаючись. В домі було тихо, тільки в кухні грюкали посудом та десь далеко одноманітно капали звуки екзерсісів на піаніно.

„Хто ж то учить ся?“—механично подумав Вадим. Потім не знати чому ясно насмішкувато посміхнув ся і твердо, весело постукав у двері. Хтось за ними крикнув і Вадим здивовано сам себе спитав, кому міг належати сей молодий чоловічий голос. Але так же машинально розчинив двері і ввійшов у кімнату.

Пригадуючи потім усе з самого початку, Стельмашенко навіть у споминах почував разураз той штовхан, який немов зструсив його всього, як тільки він ввійшов у хату. Він пам'ятав, що тут же здивувався про себе,—з якої речі таке?

Але далі вже нічому не дивувався й ні про що не питав. І в сьому, може бути, й було найголовніше, те, що він прийняв усе як природне, як необхідне, що він незрозуміло забув те, в силі чого за хвилину перед сим ні на крихту не сумнівався.

Коли б ще не був готовий до сього, коли б не уявляв собі раніше всього, що має бути, коли б схопило його не підготованим,—тоді ще зрозуміло було-б. Але ж він навіть

перед сими дверима виразно собі уявив, як все буде; уявив навіть, як повинна бути одягнена мати, як сидітиме батько і що скаже він, Вадим, входячи до них. Він уявляв усе в далеко гіршому світлі, ніж було справді і все ж таки тоді „нічого не було“. Він пам'ятав свою посмішку перед дверима, посмішку з того, як колись, ще в Сибіру, малюючи собі сей момент стояння перед дверима, він бояв ся неминучого в таких випадках хвилювання, тривоги і тому подібного.

Може, се трапилось тому, що в поле його зору попала перш усього голова його батька? Але ж ще перед сим, ще не бачучи нічого виразно, він почув сей штовхан, який немов завису спустив над всім попереднім, оголив його всього і оголеного поставив перед сією кімнатою.

Вадим потім з надприродною ясністю міг пригадати все, що було, що говорилося ним чи ким инчим,—як він поводив ся. Але в той час, як все се одбувалось, ні разу, ні одного разу (от се також варто уваги!) не озирнув ся на себе. Навіть тоді, як оповідав про своє життя в Сибіру, навіть в той мент пам'ятав про те, що було, власне, найголовнішим у тому ж таки життю.

Кімната перш усього, була без усяких шпалер, — він знав, що Никодим дав батькам кімнату горнишної і чомусь уявив її собі в рожевих шпалерах. Вона швидче була подібна до невеличкої, білої камери на два-три чоловіки. Се Вадим помітив, як тільки одчинив двері й побачив на стіні не то картину, не то гравюру. (Се, потім він дізнав ся, був портрет Маркса).

Тут жовтою, невиразною плямою промиготіла голова батька і в груди сильно штовхнуло. Все тіло, як пригадував Вадим, чудно напружилось і одночасно зробилось важким. Він скинув картуз і ступив наперед.

Посеред хати був стіл з лампою без абажура. По обидва боки столу стояло по ліжку, одне проти одного. Справа сидів худенький дідок з жовто-сивими пасмами рідкого

волосся, що звисало йому на тонку, хряску шию. У сей час з другого ліжка підводилась стара жінка, одсуваючи від себе близну, розложену круг неї і дивлячись на Вадима зляканими, але особливо якось зляканими очима. На ній була клітчата кохточка дзвіночком і на голові чорна косинка, що не прикривала спереду сивого ріденького волосу. Більш нікого не було в хаті і Вадим, знаючи уже, що дідок—його батько, а стара жінка—мати, все-ж таки подумав, чи не помилився, зайшовши кудись до чужих.

Жінка якось боком, помалу, трудно виходила з-за столу, не зводячи з Вадима тих самих зляканих, напружених очей. Потім, не то ніби боронячись, не то благаючи підняла руки і скрикнула:

— Ой, Боже ж наш! Та се ж Вадюня!

І наче відразу знесиливши, сіла на старе місце, не спускаючи рук, а простягаючи їх до сина. Вадим мимохідь скинув з себе кирею, поклав її на стілець, підійшов до матері і нахилив ся до неї. Мати мовчки закинула йому руки на плечі і, пригортаючись головою до грудей його, гірко, без слів, з стогоном заридала.

З сього моменту, як пригадував собі потім Вадим, і почалось, властиво, „падіння“, з моменту, коли по всьому його тілі пройшли морозні, дрібні дріжаки, а груди немов заткнуло чимсь гарячим, болюче-важким.

В сей же мент побачив і батька таким, яким він на-завжди лишив ся у згадках його про той вечір. Повернувши голову направо, зігнувшись щоб матері легче було держати руки у його на плечах, він подивив ся поперед себе. І зпочатку з непорозумінням, а потім з чуттям страху, болю, жаху став дивитись на батька. Старий сидів обкладений подушками в ситцевих наволоках і з болючим усиллям шарпав головою, неначе вона була до чогось привязана. І в сей же час лице його, повернене до Вадима в профіль, було дивно спокійне, непорушне, байдуже до того, що робила уся голова. Око дивилось весь час просто на сина,

але, було ясно, нічого не бачило. Далі батько зробив шиєю так, як роблять люди, у яких болить горло, і тоді на Вадима глянуло усе лице. Але яке лице: скошене вниз, з гидливо роззявленим скривленим набік ротом, з вузькою щілиною другого ока, також перекошеного,—воно було похоже на палицю одним кінцем у воді, а другим зверху, — переломане, не симетричне.

— Ох! Ох!..—стогнала мати, як сліпа старими руками обмацуючи плечі, руки, лице сина.

Вадим мовчки, зігнувшись гладив сиву голову її і почував, як чудне дріжання часами проходило йому по тілі. Батько ніби силкував ся щось сказати,—рот його ворухив ся і око (не непорушне, а криве) моргало й жмурилось.

Мати одвела голову од грудей і дивлячись до гори на Вадима червоними з фіолетовими жилками очима, повними біжучих сліз, кивнула на старого:

— А батько!.. Бачиш?

— Що таке? — хрипко і тихо до шопота в ту ж хвилину боячись відповіді матері сказав Вадим.

— Подивись...

І мати сіла на стілець біля столу, закривши лице полами кохточки. Вадим обійшов стіл і наблизив ся до батька. Той ждав його; перекошена половина обличчя непокійно ворухилась, рот судорожно і якимось косо донизу роззявляв ся, око поблискувало. Друга половина у сей час була цілком непорушна, неначе з зневагою ставилась до силкувань першої.

Вадим нахилив ся до батька і тим же хрипким, чужим собі голосом проговорив:

— Драстуйте тату!

Око заморгало, рот ще дужче зашарпав ся і з його шепеляво почулось:

— Дла...туй!..

Вадим спер ся рукою на стіл, — в ногах йому стало

важко і було таке почування, як дивиш ся вниз з високої дзвіниці.

— Покарав Бог... Ох покарав нас тяжко Милосердний!— глухо крізь кохточку вибухла знов риданням мати.

Вадим не міг стояти. Він обережно сів на ліжко поруч з батьком. Сей закивав головою і ніжно погладив сина прозорою, виснаженою рукою по коліні.

І не тою рукою, що була з Вадимового боку, а другою, —сеї не було, замість неї з плеча легко й моторошно звисав рукав.

По всій істоті Стельмашенка стояло повне жаху непорозуміння; осе мале, жальке, висхле тіло, ся прозора рука, похожа на палець недокрової дитини, все се той мастер Стельмашенко, котрий колись на забаву маленького Ваді гнув пятаки в дудочку?!

Він сидів блідий до того, що вуха йому стали синюватобілими, а на лобі, як вухкість, виступив піт.

— Осе... так...— машинально шопотів він, не зводячи очей з страшного поділеного на дві половини лица батька. І сам не помічав як губи йому дріжали.

Мати помацки взяла зпозад себе щось з розкладеної на ліжку білизни, яку десь лагодила перед приходом Вадима, і почала тим витирати лице.

— Коли ж се стало ся?—трудно передихаючи спитав Вадим, ні до кого не звертаючись.

Батько мовчав. По щоці його, хутко й весело поблискуючи, бігли сльози в рідку жовтаво-сиву бороду,—Вадим ніколи не бачив його плачучим. Мокре зменьшене зеленувате око винувато й безпомічно дивилось на сина. А друга половина лица з розглаженими зморшками безпричастно, з холодним байдужжям дивилась у другий бік.

Мати одняла сорочку од лица і, махнувши рукою, сказала:

— Два годи вже!

Вадим аж схопив ся з місця, але зараз же знов сів і,

хутко глянувши на батькову руку, що лежала на його коліні зі страхом спитав:

— Як два годи?! Чому ж я не знав нічого? Ви писали мені що небудь про се?

Мати показала на батька й безпомічно проговорила:

— Не хотів... Наказав не писать. Бояв ся, що ти втічеш з того... Сібіру... і...

У неї знову очі налились сльозами і вона закрилась сорочкою.

Вадим повернув ся до батька.

— Як же так, тату?!.. На віщо ви се?.. Може ж допомогти якось можна було... Чи... я не знаю...

— А тобі б... пл... пл... пл... площя? — сказав з усилям батько, аж нагнувши від напруження голову, немов видушуючи з горла слово.

Вадим не зрозумів і, боючись, се показати, гарячково, з мукою думав, що воно значить.

Але батько бачив, що син не зрозумів і ще винуватіще, ще жальче напружив скалічену шию і видувив:

— А тобі б... пл... пл... пл... площя?

Вадим не витримав. Впившись руками в волосся і упавши так на стіл, він несподівано для себе, мотаючи головою по столі, немов розскачуючи її, як тісто, голосно, пекуче, заридав. Сліз не було, навіть не було ридання,—з горла, з дна грудей виривав ся тільки рев, сухий, рвучкий, сповнюючий самого Вадима чуттям страху і здивовання.

До його підійшла мати і, притулившись мокрим лицем до рук його, цілуючи їх, мовчки, силкувалась здержати голову. Батько теж простягнув руку з за грудей і, ледве дістаючи тонкими з нездоровим блиском шкіри, пальцями старав ся допомогти їй.

Нарешті, Вадим затих і якийсь час сидів непорушно. Коріння волосся під пальцями боліло, голова була важка, а тіло все нило, як після довгої тяжкої роботи. Дуже хотілось курить. Він обережно одвів материні руки, підвів ся і, не

дивлячись ні на кого, вишав пачку з папіросами. Коли він світив сірника, руки самі собою здригувались, неначе хтось жартуючи, підштовхував його ззаду, не хочачи дати закурити.

— Як же то стало ся?—сипло, як застужений, раптом сказав він, понуро розглядаючи кінчик цигарки.

Мати тим часом взяла стілець і сіла біля столу проти Вадима. На питання його вона глибоко зітхнула і в очах знов стали сльози. Вона витерла їх і, помовчавши, сказала:

— Як стало ся? Ох, сталось, сталось! Бодай стало ся тим, хто довів нас до сього...

Батько ворухнув ся і щось хотів сказати. Мати не дала:

— Ой, мовчи вже старий... Хай їх Бог прощає, а нам не можна простити їх. Через сих стало ся—додала вона тихіше, таємно хитнувши головою на двері в коридор. Вадим підняв голову і вона ще раз хитнула.

— Через „родичів“ наших, бодай з ними лихо в рідні було... Стьопочка наробив та й Тепочка... Пошуткувать хотіли та й склали якесь письмо, ніби од твого товарища, що тебе повісили... Хай хранить нас Господь Милосердний!

Мати злякано перехрестилась. Вадим вирівнявся і напружено ждав.

— Та як прочитав старий сього листа та тільки гикнув і впав. Та й одняло ногу й половину голови. Руку вже й без того одняла фабрика. Казав дохтур, що через те й ударив параліч, що руку колись одірвало. От так пошуткували!..

Вадим крехнув і раптом встав, сильно кинувши цигаркою в підлогу.

Мати злякалась.

— Куди ти, сину. Ради Бога, не треба нічого... Хай їм Бог заплатить за наші сльози... А нам треба мовчати... Я вже, знаючи твою буйну вдачу думала просить тебе, як приїдеш, щоб ти нічого... Не роздражай їх, сину, куди ми

дінемось каліки, як виженуть нас? Хоч хату дали та годують, спасибі їм...

Вадим нікуди не хотів іти, устав сам не знаючи чого. Він знов сів і виняв другу цигарку. Але сірників більше не було в коробочці. Мати помітила се і, повернувшись убік, сказала:

— Осю, подай сірника... Та ви ще ж і не привітали ся... Що ж ти стоїш там... сину?

Вадим живо подивився туди, куди говорила мати. Він і не помітив брата. Той стояв весь час біля стіни, заклавши руки за спину й не рухаючись. Він також дуже змінив ся: з чотирнадцятилітнього підлітка став високий, але, видно, жилий парубок. Вадима вразила його голова, — таку він бачив на своїх власних фотографіях, коли ще був студентом. Така ж кучма червоного волосся; гостре, як дзига, підборіддя; невеликі, запалі очі. Тільки вираз лица у Ося був якийсь хмуро твердий, навіть суворий, як у монаха. Але се, певно, було від настрою: Йосип не халпиво виняв сірники з кишені й підійшов до Вадима. Сей устав, взяв їх і простягнув братові руку, хмуро й без посмішки говорячи:

— Не пізнав би ніколи, страшно виріс, змінив ся.

Ось теж не посміхав ся. Очі в його були менчі ніж у Вадима і більш заглиблені під лоба. На щоках і на носі крупними бризками розсипалось ластовиння.

— Та обніміть ся ж, поцілуйте ся! — скрикнула мати, дивлячись як вони стояли один проти одного.—Рідні ж ви...

Брати ніяково обнялись і поцілувались. Ось зараз же одійшов до стіни і знов став там, як раніше, а Вадим, засвітивши сірника і закуривши, сів на ліжку.

Сідаючи, він думав про те, що Ось якось чудно відніс ся до слів матері поцілуватись. Був навіть момент, що ніби хотів одмовитись.

Але довго він не міг на сьому зупинятись: мати підсунулась з стільцем до самих колін його і, нахилившись,

ніжно обняла руками його руку. Хитаючи головою, вона скорбно вдивлялася в лице йому і шопотіла!

— Подивись ся ж хоч на тебе... Сину мій, дитино моя рідна... Вимучили тебе, виснажили, як самі знали...

І помовчавши, водячи по лиці його великими й ще гарними очима з бурими зморщеними повіками, раптом з тужним умиленням додала:

— Борідку запустив. Руденька, як у татуса колись була...

І перший раз у неї слабо засвітила ся посмішка в погляді.

— Покажи...—тихо почулось од батька.

Мати взяла сина за голову і повернула до старого. Вадим без посмішки дивив ся на батька. Той чудно хитав головою і водив одним оком по лиці сина, потім підняв ліву руку і перехристив його нею. Вадим пильно глянув на його, потім на матір і нічого не сказав. Батько ніколи не був релігійним. Навпаки, останніми часами, коли Вадим був ще дома, зовсім зробив ся атеїстом. Правда, се, здається, сталося більше з протесту проти Никодима, який в той час почав уходити в силу і зробив ся набожним. Але й до того не дуже надокучав Богові.

— Люби,—Вадю в.. в... вогів своїх...—трудно, але ніжно вимовив старий і переконано похитав головою, немов догворюючи: „Так, так, сину! Се—стара істина, але повірь мені, нема істинніше за неї“.

Мати глибоко зітхнула.

— Тепер „люби ворогів своїх“... А як колись казала, плакала, молила та казала: „Трохима, казала, не треба забастовок, уникай їх як вогню“... Що казав? Тепер і молить ся став і еконки повісили, а колись сміяв ся. Та й досміяв ся...

Вадим не знав докладно, як саме, при яких обставинах одірвало руку батькові.

Було се саме тоді, як він сидів у Києві і брат багато

не міг писать. Потім пішли нові тюрми, заслання, подробиці вже не так важні були. Писала колись сестра,—напевне під дівтовку матері, — що забастовки коштували батькові руки,—але се могло бути в дійсности й не так.

Щоб одхилити матір від тяжкої для батька розмови (а що йому було тяжко, се видно було хоча б з того, як він винувато подивився на жінку, на сина і зняв з його колін свою руку)—Вадим попрохав матір розказати, як все сталося.

З її оповідання, справді вияснилось, що одірвало руку не через забастовку. Навпаки, батько був як раз проти тої забастовки, вважаючи її не вигідною для робітників і тому всіма силами намагався не дати спинити фабрику.

Його обвинувачували навіть в змові з братом-хазяїном, в зраді товаришам, але він уперто стояв на своєму. І коли б не сам Никодим, то забастовки у той раз, мабуть, би й не було. Але сей робив усе, що міг, щоб викликати робітників на страйк: він не тільки не хотів піти на уступки, але силкувався підстроїти так, щоб і страйкарі не могли уступити. Через се він весь час ображав депутатів, зпочатку зовсім не признаючи їх, а потім, наприклад, приймаючи неодягненим. Він не тільки боровся, але, почувавши свою силу, і малосильність противника, старався плюнути йому в лице і плюнуть для того, щоб тому не лишилось ніякої можливості навіть бажать перемирря, щоб могли подовше плювати на його. Се ж і було причиною нещастя з батьком. Никодим, бажаючи зо всіх сил підбити робітників на ексцеси, завів провокаторів, які під'южували найпалкіших бити машини, псувати матеріал і т. п... І от раз, коли один з провокаторів хотів ударити сокирою по машині, батько, поспішаючи на поміч тим, що держали провокатора, попав рукою в пас. Тоді фабрика спинилася, бо в забастовці взяли участь і ті, що були проти, взяли через протест проти провокації та з співчуття до Трохима Стельмашенка.

Але ось се й дало привід Никодимові та Тепі говорити,

що Трохим постраждав через свою власну вину, беручи участь в забастовці і розбиванню машин. Через се знов вони одмовились допомогти чим небудь родині покаліченого. Вони боялись, що, помігши хоч чимсь малим, тим самим признають свою винуватість і мусітимуть, як що затієть ся діло, заплатити Трохимові Стельмашенкові по суду велику суму грошей... Сього ж ні скупість, ні сила Никодима, ні його „нечиста якась злобність“, як висловилаь мати, ні за що не допустили б.

Зосталась сім'я без заробітку, без грошей. Довелось продавати, що було; а як не стало чого продавати, мати почала брати прать сорочки товаришів-робітників. Спасибі, роботи вистало б і на трьох, товариші вже нікому другому не давали, та нове горе: ревматизм одкрив ся; рада б робить, — руки скорчило, та хоч сядь та плач, хоч стоячи реви.

— Ох, і горенька ж я набрала ся!—що хвилини витираючи сльози, говорила вона. — І поміраєть буду, не забуду. От тут то й прийшлось випхнути Олю заміж. Іди, дівко, та дбай сама про себе. Писали ми тобі... Не хочу гудить, а правду скажу: не хазяїн він, не вміє копійку зберегти. Та й то сказать, велика та копійка їхня: двадцять шість рублів у місяць, писаришка в суді, ну, що тут? А дітей же аж шестеро душ! Шестеро ротів! Та й одягти ж треба; як по сорочечці та й то шість треба, як пальтичко то й то шість давай. Де ж його взять? Як холод, то й сидять всі купою в хаті, як горобинята в гнізді, нема чим одягти, щоб десь вискочило на улицу. Ой, та ще Оля—моя мука... З'їли мене діти... На тебе думала: „ось скінчить той ніверсітет, гроші зароблятиме, на старість піддержка буде“. А він!.. Хай тебе, сину, Господь судить, а жорстокий ти до нас... У людей діти батьків заспокоють, старість їхню поважають, а ми без хати, як старці, на старости літ живем у приймах, годуємось послідом од панського обіду. Та ще й за то очі випікають, у рот заглядають...

Мати притулила сорочку до очей—і трусячись старими плечима, гірко заплакала.

Вадим сидів, схиливши голову і пускаючи дим вбік од батька.

— Що ж ти тепер?—крізь сльози подивилась мати на його.—Можеш щось зароблять? Казала мені Тепа, що в тебе вовчий білет і нігде не приймуть? Правда то?

— Не знаю, шукатиму роботи...—не підводячи голови, тихо сказав Вадим.

— Ой, синку, синку, других спасаєш, а своїх рідних у домовину зганяєш...

— Годі, стара...—раптом прошепелявив батько.—Дай краще їсти Ваді... Голодний...

Се був найкращий спосіб одхилити увагу матері у другий бік. Вона зараз же перестала плакати, затурбувалась.

— Що ж я йому дам? Там трошки солонинки вчорашньої з хріном... Хочеш, сину, солонинки? Можна яченок зварить. Єсть у нас машинка, спіртовочка, так скоренько варить. Купив Ося, спасибі йому, щоб не ходить на кухню...

— Дякую, мамо, я не хочу їсти...—сказав Вадим, але знав, що краще сього не говорити, бо все одно їсти треба буде.

Так і вийшло. Мати аж жахнулась і ні за що не хотіла повірити, що він уже їв, що, взагалі, по тих залізних дорогах можна щось їсти. А тут же чотирнадцять суток у дорозі був!

У куточку стояла маленька жовта шафка. Вадим пізнав її, се була та сама, яка стояла в їх коло рябенської канапи... Він озирнув хату. Нічого більше знайомого не було. Взагалі, ніяких меблів, крім трьох ліжок, стола та стільців не було тут. На стінах на цвехах висіла одежа, як в дешевого магазині, та в кутку біля Осіної постелі—портрети Маркса і Лассаля. Там же на підвіконнику чепурними стовбиками стояли книжки.

Готуючи їсти Вадимові, мати не переставала говорити. А Вадим подивлявся на неї і тільки тепер бачив виразно, як тяжко одбилися на ній сі дев'ять літ. Він покидав її ще свіжою чорноокою жінкою з нахилом до повноти. Тепер се була майже бабуся з проваленими й обвислими донизу щокими, з цілком сивим волоссям, худенька, згорблена, з старечими руками. І не було вже того нетерплячого свавілля в голосі, яким вона завжди воювала з мовчазним добродушієм батька або з його невинними випадками хвастовити.

Апетиту не було зовсім, але Вадим покійно їв усе, що було на столі.

— Чом же ви судом не потребували, щоб фабрика виплатила татові за каліцтво?—раптом перебив він матір, коли вона оповідала про Олю.

Мати замовкла, потім коротко хитнула на батька й промовила:

— Спитай його... Занадто святий уже зробився. Не хотів. Казали люди, що...

Вона озирнулася і перейшла на шопіт:

— Казали люди, що тисяч десять можна було б справити з їх, як би подать у суд... І адвокат один приходив, предлагав... Одказався...

Мати закрила очі й непорозуміло стиснула плечима. Вадим мовчав.

— А як ти, Вадю, думаєш, чи по закону можна стрибувати?

— Мені здається, що можна...

Він дивився в тарілку і чув, як батько заворушився, але не озирнувся.

— А вилічить тата можна, сину?

— Штара!—прошопотів батько.

Вадим глянув на його. Здорове око з докором дивилось на матір.

— Оттак усе!—безнадійно хитнула вона головою.— Ні

грошей, ні лічить ся, нічого не хоче... Живим до Бога хоче піти...

Вадим поспішив перевести розмову на інше. Але чого не торкалась вона, все було нерадісне. Особливо в темних фарбах вставала перед ним картина життя батьків у цьому домі. Се був не дім, а, як сказала мати, „страшна ковбана“. Один день тут служили молебні, кадили ладаном, шаруділи ризи пошів і всі балакали шопотом. На другий день весь будинок дріжав од танців, п'яного реготу, бійки, сварок. Всім заправляла й командувала Степанидка,—сластолюбива, розпутна, свавільна сука, за якою тічкою ходили мужчини. Никодим з нею жив майже отверто і бояв ся її, і лизав їй ноги, і ненавидів.

— Ой, страшно подумати, що тут буває, сину!—говорила мати, з жахом хапаючи себе за щок и й хитаючись усім тілом з боку на бік. — Ой, матінки мої, що тільки довело ся бачити на старости літ. Ох, дожились та дожились ми, хай Бог милує ворогів наших од такого життя! Та ніколи ж тобі тихії хвилинки немає, та вдень у день та ніч у ніч галас, спів, стук, грюк. Я вимучилась од безсонниці. У ночі пани гвалтують, а рано на кухні... От за стіною... З п'ятнадцяти комнат та яку дали нам? Тут горнишна жила. А що вони виробляють ночами, то гідко подумать і сказать! А моленьня? Ой!.. Знаєш, що там буває?

Вона зупинилась, подивилась у лице Вадима і шопотом проговорила:

— Роздягають ся голяка, всі до одного і що там роблять, то... сказать не можна. Ну?

— І все Степанида?—спитав Вадим.

— А хто ж? Хто ж як не ся сука! Та за нею хто тільки не бігає? І генерали, і студенти, і поміщики і кого тільки нема в неї. Се щось діавольське, не инакше... Ой, не инакше! Та тут же два рази стріляли ся. Один то наче справді, а про другого то й досі не знають, чи стріляв ся сам, чи його тут пристрелили. Суд був, поліція. Та їм що?

Поліція вся у їх же й п'є. Чорна сотня така, що пошукать тільки. Штаб їхній тут. Сей Стьопка, то їхній перший варивода. Союз руського народу тут... Та вони таку силу мають, що проти їх ніякий генерал слова сказати не може. Ти вже, синочку, ради нас бідних не руш їх, не зачіпай, мовчи. Бо казав Стьопка, що чуть ти що, так він тебе знов на Сибір одправить... Мовчи, синку, здержуй себе. Вони люди нічого, от Ося хоч роботу має, через год і свідетельство дадуть йому... На фабриці ж таки робить, по рублю в день усе ж таки виробляє. Треба мовчати, — проженуть. А куди ми дінемось усі? От і ти приїхав... А нам тебе й спати покласти нема де...

Мати заплакала. Потім утерла очі й заклопотано сумно спитала:

— Чи єсть у тебе ж хоч одєжинка яка, чи тільки ося накидочка? Як же ти жив там у тих снігах страшних, — мерз, голодував? Ой, Боже наш, Боже наш, за що ж ти нас так тяжко каравш? За що людям давш так багато, а у других посліднє здоров'я однімаєш?

Вона підперла рукою щоку, по якій безупинно текли сльози, і журно захитала ся всім тілом.

Вадим чув, як батько чогось непокійно ворухив ся, і повернувшись до його, спитав:

— Ви щось хочете, тату?

Батько якось чудно, немов змішано, немов винувато зиркав на сина і, видно, хотів посміхнутись. Нарешті, він покликав:

— Осю!

Зараз же твердими, широкими кроками підійшов до столу Ось. Він, очевидно, зразу ж догадав ся, чого треба батькові.

— Показать хочете?—промовив він серйозно.

Батько захитав головою.

Ось так само серйозно і навіть суворо підійшов до шафки, присів і щось обережно виняв з неї. І так же обе-

режно поставив на стіл перед батьком. У того живо заблищало око і на тонкій жовтяво-блідій шкірі лица виступав легкий румянець.

З пояснень Ося виявилось, що се була модель механічного прального апарату, який винайшов батько. Модель він сам зробив лівою рукою і підборіддям. Іноді в де-чому помагав він, Ось, але дуже мало. Апарат може мити простині, сорочки, навіть великі брезенти. Туди наливається вода, там вона стоїть, сюдою вкладається білизна. Апарат єднається з машиною, або просто приводиться в рух от сею ручкою і білизна переться. Не дороблено ще де-які часті, але місяців за три-чотири все буде готово. Тоді можна буде взяти великі гроші.

Ось оповідав цілком поважно навіть з захопленням, але іноді дуже пильно й з натиском дивлячись в очі братові. Батько за кожним його словом хитав головою, поглядав на Вадима, хвилювався. І моторошно було бачити, що він цілком забував про другу половину свого лица, яка немов з холодною зневагою відносилася до його оживлення.

— От тобі й... к... к... кліка! — хитнув батько головою. І Вадимові сей слабенький рух нагадав той час, коли батько іноді оповідав про яку небудь свою удачу. Як мати не любила його хвастовитого тону! Тепер вона боязко подивлялася ся весь час на Вадима і робила йому очима знаки.

— От бач, синку, все ж таки твій батько, може, виручить нас! — голосно сказала вона. — Як би то Бог дав! Усі говорять, що прекрасний апарат...

Вадим щось хотів сказати, але двері без стуку розчинились і в хату хутко ввійшов опецькуватий студент в голубій косоворотці і в ясносірій тужурці. Особливо звертало на себе увагу його лице. Воно було велике й плескувате, неначе машкара з випнутими вилицями й широкими щелепами. Розмір його побільшувався ще від того, що очі на йому були маленькі, як два самотніх гудзика на піджаку. Вуса також були малюсенькі, товстенські і закручені до

гори, як у німецького імператора. Зачіска була кацапська, згідно з якою волосся, як рівно одрізана стріха, звисало над шиєю й вухами.

Се був Стьопка Рибацький. Як тільки він з'явився, старий Стельмашенко непевними, прудкими рухами руки почав зараз же підгортати до себе розкладені по столі частини моделі. Ось же став так, щоб закрити їх своїм тілом.

Олена Іванівна халпиво скочила з місця і почала для чогось витирати об себе руки, хитаючи гостю головою й наготовивши привітну посмішку.

— Олено Івановно! — закричав ще з порогу Стьопка. — Нещастя. Я до вас. Та сволоч Катька кудись забігла, нема кому гудзика пришити, одірвався від тужурки. Зашийте ви...

— Ах ти ж Боже мій! — немов жартівливо скрикнула Олена Іванівна. — Осе справді нещастя!.. Де ж те горе ваше? Давайте його сюди.

Вона з тим же запобігливо-привітним і жартівливим виглядом почала оглядати його тужурку. На самім кінці одного гудзика не було.

— Ось тут — показав на те місце Стьопка. — А от і гудзик, чорт... Се ми боролись з ротмистром. Та він не бореться, дрян, а шарпа за одержу. Ну, й одірвав.

І мати, і Вадим, і всі зразу зрозуміли, що Стьопка прибіг не за-для гудзика, а подивитися на Вадима. Се помітно було й з того, що він ніби не помічав останнього, навіть не дивився в його бік. Тільки як повернувся так, щоб Олені Іванівні було зручно пришивати, здивувався й проговорив:

— О! А у вас гість? Вадим? Ага! Мені, правда, Тепа щось таке казала. Ну, драстуйте, Вадим!

Він недбало хитнув головою. Вадим, мовчки нічого не відповідаючи, дивився на його, зтомлено зпершись ліктем на стіл і поклавши руку на голову. Очі уважно, гостро розглядали студента.

Мати трівожно подивилася на сина й поспішила сказати.

— Вадю, ти не пізнаєш, се ж Степан Макарович...

— Пізнаю...—помалу проговорив Вадим.—Доброго здоров'я... Гудзик одірвав ся?

У Стьопки злістно блиснули очі. Він нічого не одмовив і, повернувши голову до рук Олени Іванівни, що зашилиювала нитку в голку, нетерпляче буркнув:

— Ну, швидче, швидче, мені ніколи...

— Зараз, зараз—захапалась вона.—Ось уже... Ах, ти, яка подла нитка... Ну, скажіть на милість!

— Очі сліпі у вас...—кинув Рибацький.

Ось стояв непорушно, дивлячись в підлогу і ні разу не глянувши на гостя.

— Сліпі, Степане Макаровичу, сліпі... Ну, яка ж нитка... От як на злість тобі... Осю, серце, зашил мені нитку, не потраплю.

Ось на якийсь мент замняв ся, потім одійшов од столу і взяв нитку з голкою.

Рибацький зараз же побачив модель.

— А-а?—немов весело скрикнув він, тріпнув жирним чубом.—Хімія і механіка знаменитого мастера! Ну, як ваш винахід, Трохиме Петровичу? Посуваєть ся? Пора кінчать! Га? Не чую, що кажете.

Стецьмашенко нічого йому не говорив, сидячи недвижно, покірно.

— Тільки знаєте що? Сей апарат уже давно, літ десять як винайшли. Ви, мабуть, колись його бачили... Га? Як кажете?

Рибацький тільки раз чи два зиркнув на Вадима, але ясно було, що все говорилося для його.

Вадим так саме сидів і мовчав. Мати боязко поглядала на всіх і, вирвавши з рук Ося зашпилену нитку, почала пришивати гудзика.

— Чого ж ви не відповідаєте, Трохиме Петровичу? Се вже не ввічливо так гостя приймать. А я вже покунця для вашого апарату знайшов. Десять тисяч дає зразу, а потім

ще двадцять... Йй Богу! Зараз же соціалістичну фабрику поставити можна... До речі й син приїхав підходящий... Га?

Мовчання, видно, розпалювало й закручувало голову Рибачькому до несподіваної йому самому міри.

— Степане Макаровичу, — раптом тихо проговорив Ось. — Тато сьогодні дуже погано себе почуває... Йому трудно балакати...

Ось, на диво Вадимові, звернув ся до Рибачького по українському. Стьопка ж, як і Тепа, хоч і був зроду українець і навіть називав себе „малороссом“, але до всього українського відносив ся з такою ненавистю, з якою можна відноситись тільки до того, що сам жорстоко й несправедливо образив.

Вадим чекав, що Рибачкий одповість що-небудь вроді того, що не бажає чути в своєму домі всякої „української мови“. Але брат, десь, був на привілежях, або ж Стьопка не хотів в сей мент про се говорити. Він обмежив ся лише тим, що перекривив Ося.

— Та невже „балакати“ трудно? Оце але!

(Сам він, як і Тепа — сестра, старав ся говорити по-руськи яко мога чистіше, не вживаючи українців, або, як казала Тепа, „не по одеському“. Але так же, як і йй, Стьопці се, видно, трудно давало ся, бо вся чиста вимова його була в тому, що замість „неужто“ він говорив „няужто“ і вживав слів „покацапистѣ“).

— Вадимові, певно, теж балакати трудно? А колись ми балакали з вами! Памятаєте, Вадим... як вас? так, Трохимович! Памятаєте, як я раз вас „балакнув“ на Андріївській, коли ви прокламашки таскали? А се я був! В темноті та з переляку ви й не розібрали. Смачна була моя „балачка“? Ну, Олено Іванівно, швидче там к чортовій матері, мені нема часу тут варнягати зо всякими...

— Зараз, зараз!..

Олена Іванівна одкусила нитку і випросталась.

— Уже... Носіть на здоров'ячко.

Стьопка, не подякувавши, потягнув за гудзик і сказав:
— Держить ся... Добре...

І похляскавши рукою по плечі стару жінку, додав:

— Скажіть Василисі, щоб дала вам за се варення.
Скажете, я говорив...

І, повернувшись, не поспішаючи, строго вийшов з кімнати.

Мати зараз же підійшла до Вадима і з докором почала:

— Вадю, бійся ж Бога...

Але він не дав їй договорити. Помалу зтомлено підвів ся і промовив:

— Ну, я піду... Так...

І почав терти лоба з таким виглядом, як се роблять люди, що зовсім не протверезились.

— Так... Мені треба йти—повторив він—да. А тільки от що, мамо... Вам тут не можна zostавать ся...

Він говорив з трудом, ніби ще й сам не знаючи, напевне, що треба сказати.

Мати, мабуть, уже думала про се, се-б-то, що Вадим запропонує се, обміркувала, взяла на увагу всі „за“ і „проти“ і віднеслась до його слів без співчуття. Сумно й безпомічно схиливши голову на одне плече, вона сказала:

— А що ж нам, синку, робить? Куди нам подітись? Ось нас не може піддержать... На тебе надія була. А ти... Який з тебе помішник нам? коли в тебе тільки вовчий білет у кишені... Як би ти міг чим небудь зароблять...

Вадим мовчав і щось думав.

— Що ж ти мовчиш, синку? Чим ти можеш зароблять для нас? Адвокатом же не можеш бути?

— Ні, мамо, але...

— І дохтуром ні?

— Ні, мамо, але...

— Тільки етішки вмієш писати?

Очі їй налились сльозами.

Учили, учили, сили всі клали, а він тільки й вивчив ся

стішки писати та по тюрмах сидіти... Стішками, синку, нас не прогодуєш... Не зачіпай нас краще, дитино... Хоч хату маємо та харч. А як забереш нас, то з голоду всі попухнемо, а Йосипа з фабрики проженуть і свідетельства не дадуть. Куди він, бідний, дінеться... Не треба, синку, хай ми вже віка свого доживем у приймах... Лучче б ти не роздражав їх... От він розкаже Тепі, а Тепа так інтересовалась за тобою. А їй Боже борони, сину, наперекір щось сказати. Ради всього, Вадю, убігай сього, бо вона ж тут володарька всього, вона любить, щоб над кожним власть мать. Нехай собі,—покажи їй, що ти покірний... Поклонись, сину, Бог з ними... Не нам голову задирати... Скільки мені горенька з Осем було, поки вблагала не пирскати... Трохи, спасибі йому, здержує тепер себе... А то ж пропали б, як сліпі кошенята. Вигнали б! Вигна ли б і послідні сорочки забрали б! Такі люди... Що вони тепер над робочими знущають ся, що на фабриці виробляють, так нехай їм краще на страшнім суді не зачтеться... Де ж ти, синку, спатимеш?

Вадим стояв і дивився на вогонь в лампі. На питання матері він, не одводячи очей з язичка, похожего на ті сонця, що малюють на обкладинках прогресивних журналів, тихо промовив:

— Де-небудь, мамо... В гостинниці... Ну, я піду, зтомився чогось...

Він підійшов до батька і, все так же стараючись менше дивитись на його лице, поцілував йому руку. Трохим Петрович збірився щось сказати, але так і не сказав нічого, тільки сумовито, з боязкою ніжністю погладив сина по плечі.

Попрощавшись з матір'ю та Осем і ще раз пообіцявши завтра зрана прийти, Вадим вийшов.

Ні в коридорі, ні в сінях нікого не було. З-за одних дверей чулась криклива мова Стьопки і жіночий сміх. То мабуть, Стьопка оповідав Тепі сцену у Стельмашенків.

Вадим вийшов на ганок і помалу спустився в садок. Вохке, холодне повітря неприємним морозом пробігло по

спині, примусивши притулити руки до тіла. Трусив невеличкий дощик, таємним шопотінням падаючи на сухий лист кущів і дерев. Десь з подвір'я чув ся крик, протяжний, одчайний і разом з ним сміх багатьох голосів.

Коли Вадим вийшов з садка, він побачив таку сцену. В крузі юрби, освітленої світлом великого лихтаря, що стояв тепер на столі, припавши грудьми до скрині, лежала Саламандра і злістно, жалібно й безпомічно кричала. Над нею стояв дворник і оддирав їй руки від скрині. Одідравши одну, він держав її і брав ся за другу. Але горбата затихши, раптом з вереском шарпала руку, виривала її й хапалась знов за скриню. За кожним разом юрба весело сміялась і кричала щось чи дворникові чи каліці.

Тут же зовсім близько коло скрині видно було дві постаті: покоївки Каті і Тепи. Катя держала над останньою парасоль. Тепа, видно, щось сказала дворникові. Тоді той, схопивши раптом Саламандру під пахви з такою силою шарпнув її, що аж важка скриня разом з нею трохи піднялась. Але горбата рук не випустила і тільки ще дужче, пронизувато закричала:

— Ой, рятуйте! Ой-ой-ой!!

Дворник, очевидно розлютив ся і став раз за разом шарпав мале, цупко прилиплє до скрині калікувате тіло.

Вадим вмить визволив руки з під накидки, швидко підійшов до дворника і, схопивши його за плечі, сильно одкинув у бік. Той аж закачав ся і сів на якийсь клунок. Горбата перестала кричати і непорозуміло почала озиратись. Юрба затихла, здивована й зразу ставши на бік заступника.

— Здорово!—бовкнув хтось ззаду.

Дворник схопив ся й підскаочив до Вадима, наміряючись бити або лаятись, але пізнавши того чоловіка, з яким пішла в покої баришня, отетерів.

Вадим звернув ся до його:

— За що ви шарпаєте її?

— Сундук не дає, господін... — перішуче сказав дворник, поглядаючи в бік баришні.

— Должна за квартиру двадцять рублей. Баришня приказали взять у заставу сундук. Пока оддасть...

— Дворник!—раптом почув ся зтриманий, але повний погрозливого чуття голос Тепи.—Роби своє діло. Що за розмови?!

— Так от баришня... не дозволяють.

— Хто тут сміє не дозволять?! Ти кого слухаєш? Хто тут хазяїн? В шию того, хто не дозволяє...

— Одойдіть сюдова!—раптом грубо одпихаючи Вадима, инчим тоном промовив дворник. Ей ти, стерво, пусти сундук! Слиш?!

Вадим нахилив ся до горбатої і спитав:

— Скільки ви довжні їм?

Саламандра жалько й жадно забігала очима, очевидно, розуміючи, що хоче Вадим.

— Двадцять рублів—пропопотіла вона.

Вадим поліз у кишеню, виняв гаманець і розкрив його. Там було дрібними рублів десять, як згадав він, і одна бумажка в двадцять п'ять рублів; се все, що він мав.

— П'ять рублів маєте?—проговорив він.

— Ні... нема...—поспішно сказала горбата, тими ж жадними очима дивлячись на гроші.

Вадим виняв двадцять п'ять рублів і простягаючи їх Саламандрі, дуже голосно сказав:

— Натє, киньте їм в зуби, нехай заспокоють ся!

І глянув прямо на Тепу. Лице її видалось йому страшно блідим, а очі немов намазані фосфором, світили ся.

— Так он ви як, добро-одію? — тихо протягнула вона, криво посміхаючись.—Добре ж, коли так...

Вадим посміхнув ся, одвернувся і мовчки пішов крізь юрбу, що поспішно розступала ся перед ним, провожаючи його не то співчутливими не то насмішкуватими поглядами.

Вийшовши на улицу, Вадим почав пригадувать, що

йому тепер треба робить,—він весь час почував себе досить чудно: неначе не він ходив, говорив, а хтось инчий, кому через щось треба коритись, але який дуже невиразно дає свої накази і їх чоловік мусить розгадувати.

— Ага!—пригадав він.—В отель...

І зараз же почув страшенну утому й непереможне бажання спати.

Зайшовши в перший отель, який попався йому на дорозі, він взяв кімнату, не роздягаючись ліг і зараз же заснув.

В той день, як приїхав Вадим Стельмашенко, о дев'ятій годині вечора було призначено зібрання всіх членів родини Микульських. Се зібрання призначалось уже декільки раз, але кожного разу Юрій, давши обіцяння, не з'являв ся. А без його не можна було нічого постановити.

6.

Анатолій Аркадевич, найстарший з братів, ходив по квартирі Модеста і злостив ся,—Юрія знов не було дома! Модест також десь зник, мати сидить у себе й читає свого Толстого!

Було вже пів на дев'яту. В помешканню стояла тиша, тільки десь далеко чулись згуки музики,—то Олеся грала Зої.

Анатолій дратував ся все більш та більш. Все його дратувало в сьому домі. Він покинув нагальні справи в повіті, не зазирнув навіть до себе до дому, прилетів сюди і то для того, щоб ходити по сих кімнатах, де від всього так і тхне дурноватостю.

В кабінеті Модеста він зупинив ся перед портретом батька й з непорозумінням потиснув плечима: діяч, спаситель „Неньки-України!“ Подумати тільки собі, скільки значіння може мати в нашому життєвому випадковості. Через що старий на старість літ зробив ся таким завзятим „українцем“, як вони люблять тепер себе називати? Через те, що якийсь дурень сказав йому, що його прадід був близькою

особою до гетьмана Дорошенка! Се зовсім замакітрило голову старому і з того часу зайшло якесь божевілля у всіх Микульських.

Анатолій злісно озирнув хату. От, усі меблі пообивали сими плахтами, рушники для якогось чорта скрізь висять. Се зветь ся у них „українським стилем“. А через сей український стиль вони повинні зруйнувати ся.

Анатолій поглянув на годинника і взяв зо столу книгу. Се була не книга, а товстий зшиток в палятурці, в якому були зібрані всі статті про Аркадія Микульського, надруковані по його смерті. Анатолій насмішкувато перегорнув її і поклав назад. Подумаєш який знаменитий чоловік був! Все життя тільки те й знав, що банкету, псарню, гульню. Промотав спадщину, а потім у знаменитості записав ся. Знаменитість за гроші. Так і не тільки в українофілів знаменитим можна стати. Та дворянство тільки те й знало, що гульню, собак та куповану славу!

А ні Юрія, ні Модеста усе не було та й не було. Анатолій з нудьги пройшов у дитячу хату. Там за маленьким столиком сидів Славко і читав. На дядька він озирнув ся з виноватою боязкістю і подивив ся на свою книжку таким поглядом, немов читав щось заборонене. Анатолій поклав одну руку на голову хлопцеві, а другою взяв книгу і подивив ся в неї. Се була також „хохлатчина“.

— Цабе? Га? — спитав Анатолій. Славко незрозумів його насмішки, а Анатолій не мав бажання йому пояснити, — чим бідна дитина винна? — і пішов далі.

Нарешті прийшов Модест. Він оповістив, що Юрій сьогодні буде обовязково, бо дав слово матері й Олесі.

Анатолій заспокоїв ся. Коли ж Модест висловив надію, що Юрій згодить ся на проект Анатолія, є підстави так гадати, — Анатолій навіть розвеселив ся і почав оповідати повіткові новини.

В сей час прийшов Водосвятський. Модест лишив їх удвох, а сам пішов, як сказав, до матері.

Водосвятський приходив сьогодні утретє вже. Він знав, що має бути зібрання родини і в такий момент найкраще піймати Юрка. Приходив же він у справі, яка могла допомогти братам, через те Модест вітав його дуже чемно і запросив почекати Юрія разом з Анатолієм у кабінеті. Тому се не дуже подобалось, але, будучи джентльменом, а також маючи на увазі спільний інтерес, він поводив ся так, що Водосвятський не мав приводу образитись. Він старав ся не помічати англійських фраз, які той весь час уставляв у розмову, не відповідав на них, дивив ся кудись повз вуха Водосвятському і невиразно посміхав ся. Він не мав особливого довірря до сього учорашнього соціаліста, який сьогодні так гаряче боронив „основу всякого культурного життя—приватну власність“, як сам, ніби між инчим, сказав Микульському.

Але з другого боку, Водосвятський і подобав ся Анатолію: се був, безперечно, чоловік сміливий.

Те, що той „медіум-Юрій“, так уперто, слабовольно ховав, Водосвятський отверто й мужно викрив у себе. Він прилюдно заявив, що зрікаєть ся всіх своїх „пролетароманій“, соціалізмів, класових всяких дурниць і рішуче прилучаєть ся до руху „відродженців“. Сей же рух був дуже цікавий Анатолію. В йому не було слезливої сантіментальности народницького табору, до якого належав Модест, не було солоденьких фраз про рівність і братерство, не було мішанин домашнього соціалізма, етнографії, археології. Тут питання ставились виразно, точно, по європейському. Нація—се організм, де всі частини його на місці. Нема нації без голови, без її буржуазії. Для відродження організму треба насамперед відродити, утворити, розвинути й укріпити його буржуазію. Тоді тільки може істнувати й той самий пролетаріат, і його рух, і всякі соціалізми.

Не подобалось трохи Анатолію, що Водосвятський так багато говорив про пролетаріат, соціалізм, робітничий рух. Не тому, що він не довіряв щирости насмішок Водосвят-

ського, а того, що в сих насмішках звучали якісь незрозумілі й смішні для Микульського ноти. Вони виказували, що Водосвятський все ж таки щось то визнає, з чимсь рахуєть ся, бореть ся. На думку ж Анатолія, на Україні як і по всій Росії, ніяких соціалізмів не було, нема і не може бути. Всі ці соціалістичні, робітничі, пролетарські партії — просто проява колективної автосуггестії, на зразок різних сект. Були і от зникли.

Звичайно, що з Водосвятським Микульський не вступав у дебати, він тільки слухав того. Само собою, що „відродження“², отцепившись од соціалізма, мусіло все ж таки трошки захопити з собою його запаху, який швидко видихаєть ся. Само ж по собі воно відповідало деяким намірам і цілям Анатолія. Розумієть ся, думать про що небудь серйозне, тепер було наївно, але вже одна поява сеї течії віщувала дещо. І з сим розумному політикові треба було рахувати ся. Анатолій вважав себе, між инчим, за тонкого політика і діпломата.

Особливо ж в данному випадку з Юрієм відродження могло стати в пригоді. Справа, в якій Водосвятський так домагав ся побачення з „медіумом“, торкалась як раз сього прищелепуватого наміру Юрія, віддати свою частину спадщини на партію.

Водосвятський не міг про се байдуже балакать. Він не міг допустити такого божевілья! Цілковите, неможливе божевілья! Чоловік виразно, ясно для самого себе не має ніякого відношення до соціалізму, весь своїм способом думання, сімпатіями, звичками, становищем єсть типовий відродженець і не хоче, уперто, безглуздо не хоче признати сього! Уперто заплющує очі і хоч ти йому плюй межи очі,—нічого!

Водосвятський постановив, що його обовязок, — національний і громадський обовязок, — вияснити Юрію його самого і всіма силами утримати від сього хоробливого, штучно-роздудотого наміру „покаятись“ і віддати цілий маєток на

дурне, нікому непотрібне діло. Вже одне те, що він, Юрій, так уперто хоче се зробити, доводить, що він відчуває себе не зовсім „правовірним“, — сими грошима він хоче одкупитись від свого сумління, навмисно нагвинтити себе проти „буржуїв“, порвати з ними і силою привязати себе до партії, з якою у його вже нема, нема і нема ніякого звязку! Але се таке страшне діло, таке, власне, злочинство проти себе і проти громадянства, що кожний, хто хоч на крихту відчуває себе порядним чочовіком, мусить ввійти в сю історію і не дозволити одбути ся безглуздому вчинкові!!

Анатолій мовчав, весь час потвержуюче й журливо похитуючи головою. Він розумів, що Водосвятський мав намір затагти Юрія в відродженство і на його потягнути у „медіума“ сей самий „цілий маєток“. До сього Анатолій ставив ся теж без особливого захоплення, але тут, принаймні, можна було далеко легше боротись; в крайньому разі від відродженців можна було одкупитись невеличкою сумою та й край.

Можна було б навіть злегка поагітувати Юрія на відродженство. Все ж таки воно було ніби щось „ідейне“, як вони говорять; яко уступка—воно як раз могло стати в пригоді. Не можна вибивати одразу з під ніг усякий ґрунт. Навіть алкоголиків одучують від п'янства помалу, зменьшуючи дози алкоголю. Та й само по собі воно не було антипатичне Анатолію. Наприклад, їхня газетка, „Відродження“. Вона могла б заграти значну ролю в життю країни. Така газета була б як раз до речі, маючи на увазі цілі, котрі ставив собі Микульський. Ті традиції історичної України, гетьмани, булави і таке инче, про яке з таким запалом говорить Водосвятський, нічого зашкодить не могли би, навпаки, приваблювали б тільки симпатії мас. Січ запорозська, козаки, бунчуки — се так люблять гімназисти, лавочники, семинаристи, дрібненькі поміщики з козаків. Розумному, далекозорому політикові треба до всього ставитись уважно.

— А скажіть, будь ласка — пильно вдивляючись в

якийсь краєвид альбома, спитав Микульський — де, в яких кругах має силу відродження? В яких місцевостях?

Водосвятський перемінив ногу і не рішуче злегка розвів руками.

— Як сказати? Сей рух почався поза Україною, в Петербурзі, Москві, в Галичині... Але тепер він захоплює всі видатні центри України... В Києві він досить великий, в нашому городі трохи менше, але всі видатні сили стають на наш бік... Соціалдемократизм, на мою думку...

— Вибачайте,—перембив Анатолій.—А як ставить ся до його адміністрація, уряд?

— Ну, уряд... Уряд переслідую, як взагалі все українське... З цього боку, звичайно...

— Так що ви думаєте, що сей рух вважається нелегальним? Вроді соціалістичного?

— О, ні, не думаю... Наші завдання зовсім в инчій сфері... На мою думку, урядові нема ніяких підстав відноситись до нас вороже. Звичайно, нас проголошують сепаратистами і таке инче. Се—дурниця. Ніяких сепаратизмів ми не маємо на думці, нам ходить тільки о вільний національний розвиток.

Водосвятський розумів обережність Микульського і „політикував“, він не хотів лякати цього пана, який любив грати ся в політику і не любив жертвувати. Само ж відродження, правда, не було цілком сепаратистичним, але серед його членів було не мало „самостійників“.

— Та-ак...—протягнув Микульський, дивлячись на годинник. Було вже пів на дев'яту.

— А скажіть ще,—сказав він з деякою нерішучістю.—Вибачте, що я вас так інтерв'юю...

Водосвятський дуже ввічливо уклонив ся і промовив:

— О-о...

Він навіть зробив рукою жест, який часто бачив у секретаря одної ньюйоркської брукової газетки, коли той розмовляв з важними особами.

Взагалі, Водосвятський почував себе в сьому кабінеті з каміном, довгою й високою шафою повною книжок, з товстим килимом, з великопанською обстановою—трохи ніяково, але приємно. Приємно було також коректне, джентльменське поводження Анатолія Аркадевича. Колись між ними сталась одна неприємна сутичка. Се було років сім тому назад, як раз в самий бурхливий час революції. Водосвятський тоді ходив чистим босяком, в якійсь драній чорній косоворотці, в викривлених черевиках, з розкудовченим волоссям, в якомусь страшному капелюсі. На лиці телячий захват, в очах задиркуватість гімназіста з папіросою в зубах, в кишенях прокламації, на устах цілі кулемети революційних фраз. Словом, типовий „товариш“.

Він чогось забіг до Микульських. Юрія десь чи не було, чи що, тільки Водосвятський сів у вітальні чекать на його. Тоді у Микульських був „заїзд“. Приходили й приїжджали невідомі люди, заповнювали кімнати, їли, кричали, спали на канапах, креслах, на підлогах. Іноді Зінаїда Василівна мусіла доводити гостям, що вона хазяйка, бо її хотіли „виставить“ з квартири, як невідому й непевну особу.

Але Водосвятського родина знала добре, так само як і Анатолій Аркадевич, з яким навіть Водосвятський раз чи два схоплював ся на ґрунті аграрного питання.

Сутичка вийшла вже після ліквідації революції, після погромів і після вигнання з дому Микульських товаришів ще не фактичного, а проектованого, швидче в настроях родини.

Водосвятській сидів і спокійно чекав. В сей час до Модеста прийшов Анатолій і зазирнув у вітальню. Побачивши там Водосвятського, він увійшов і строго спитав:

— *Ти кого ждеш? Тебе контора прислала?*

Водосвятський сидів і непорозуміло дивив ся в гору на виголене, сухе лице Микульського, на його ботфорти, на нагай у руці.

— Яка контора? — нарешті здивовано пробурмотів він, починаючи червоніти.

— Ти дзвінки прийшов поправлять. Чого ж ти тут розсів ся? Іди до кухні.

Водосвятський бачив, що Микульський його пізнав. Він устав і, дивлячись прямо в лице панові, злісно й гордо сказав:

— Так, мене прислала контора революції поправить те, що наробило панство. Але я з льокаями не хочу балакати. Поклич мені пана Микульського!

Анатолій зблід, і стиснув нагай. Але Водосвятський так на його дивився, що він тільки мовчки підійшов до стіни й надушив гудзик електричного дзвінка. Водосвятський, не дожидуючись прислуги, яка вивела б його, насмішкувато пирекнув і вийшов.

Тепер Анатолій Аркаdevич нічим не показував, що пам'ята ту сцену і, взагалі поводився як з рівним. Водосвятського се хвилювало й сповнювало чуттям зворушеної вдячності.

Микульський трохи зупинився, очевидно, вагаючись, чи задавати се питання Водосвятському, чи ні. Водосвятський пильно чекав, розглядаючи лице Анатолія. І йому навіть те було приємно, що і він так само, як сей джентльмен, був голений, і що той вагається, і що серйозно з деякою ніяковістю поглядає на його.

Нарешті і Анатолій Аркаdevич проговорив:

— Тут, бачите, річ трохи інтимна... Я не знаю... Але, думаю, що ви, яко товариш Юрія, повинні більше знати. Я, бачите, більше психолог, ніж політик...

Тут Микульський посміхнувся з таким виглядом, який говорив: „ти мене розумієш?“ Водосвятський уклонився й теж посміхнувся. (І ся посмішка Анатолія Аркаdevича була приємна йому).

— ...Так от мені здається трохи дивною упертість

Юрія... Ніяких, так сказати, достаточних підстав для неї нема... Чи не грає тут роль яка небудь...

Микульський невиразно покачав кистю руки.

— Яка небудь більш реальна, особиста прихильність...

Водосвятський уже з самого початку зрозумів, про що хотілось знати Микульському. Він самовдоволено втягнув у себе губи і, так посміхнувся, не розтулюючи їх.

— О, я розумію, Анатолію Аркадевичу — промовив він по англійському. І позвольте вам сказати комплімент: ви тонкий психолог. Се дійсно єсть. Оскільки, звичайно, я знаю. Соціалізм в більшій частині ґрунтують ся на цілком звичайних підставах. Так се єсть...

Правду сказати, Анатолію Микульському, як і всій родині, було відомо де-що про сю „особисту прихильність“ Юрія. Так що комплімент Водосвятського був незаслужений Анатолієм. Се знали і Водосвятський і сам Микульський, але робили вигляд, що їм нічого про се невідомо. Анатолій навіть знав, як зветь ся „вона“, де живе, що робить. І все ж таки він спитав:

— Се—дівчина, розумієть ся?

— Так, дівчина—цілком уже серйозно промовив Водосвятський.—І треба сказати, Анатолію Аркадевичу, мало підходяща до Юрія. Я сказав би більше та... бог з нею.

— Хм... Се цікаво... Хто вона?

— Се одна... як вам сказати? вона сестра жінки адвоката Піддубного. Не чули? Молодий зовсім адвокат, колишній „товариш“... Зветься вона Ріна Задорожня. Служить в якійсь конторі чи переписчицею чи бухгалтеркою, не знаю. Особа досить вільного поводження, з темним минулим і темним сучасним... Але завзята соціалістка. Обожає пролетаріат і представляє його класові інтереси. По всім правилам... Ну, та річ не в тому. А тут ще одна обставина. Ся Соня, здаєть ся, належить до одної секти „гартованців“, або по руськи „закаленных“, чи що... Не чули? Хе! досить цікаве з’явище. Сю секту, здаєть ся, утворили інтелігенти робітни-

кам. Невідомо, хто там, але кажуть, що се просто грушпа садистів чи мазохистів, чи як їх там називають... Факт той, що під приводом соціалізму там катують одне одного... Правду сказати, я мало знаю про се. Здається тільки, що ся Ріна належить до сеї секти. А коли так, то може втягнуть і Юрія. А Юрій і так, здається не дуже добрі нерви має. І се може дуже зле вплинути на його здоров'я. От сього я дуже боюсь...

— О? Така історія?—здивував ся Анатолій. Про „гартованців“ він дійсно нічого не чув. Справа набірала небезпечний характер. Коли замішають ся патологічні нахили, тоді ще важче буде бороти ся.

В сей час у кабінет хутко ввійшов Модест.

— Прийшов Юрій!—сповістив він з хмурим виглядом, сідаючи в фотель і зтомлено заплющуючи очі.

Анатолій оживив ся і почав розпитуватись. Модест одповідав якось мляво, немов мало цікавлячись Юрком. По вигляду Юрія нічого не помітно, такий як завжди, так що навіть бере сумнів, чи дійсно то його бачили серед босяків біля вокзалу... Він схопив листа, який ще вранці прийшов до його і зараз же замкнув ся у себе в хаті так, що він—Модест, навіть не встиг йому сказати про зібрання.

Але він, мабуть, і сам знає. У кожнім разі, тепер не втіче,—наказано слідкувати за ним і як що він схоче вийти кудись, можна буде піймати. Тепер він зайнятий своїм листом; нехай читає,—не треба його дратувати.

— Ну, а я піду до його!—рішив Водосвятський—листа свого він, десь прочитав.

Мое поважання!

Він уклонив ся братам, стиснув їм руки й енергично вийшов з кабінету.

— Інтересний хлопець—сказав Анатолій, коли зачинились двері за Водосвятським.

Модест нічого не одповів, не чуючи брата. Він тільки що, проходячи через будуар Діни, знайшов біля столу на

підлозі записку такого змісту: „Одважність се пайвища чеснота. Найдорогша цінність в життю — се кохання. Нема тяжкої муки, коли кохана ся ухилив. В моїх грудях кипить страждання більше від танталових мук. Я чекаю о девятій годині, там же“. Підпису не було. Почерк записки, зразу видно, галицький з характерними „я“ „є“. Розуміть ся, се писав Сріблук.

Модестові стало важко в ногах. Він присів на стілець і якийсь час просидів там, нічого не розуміючи. Потім для чогось поклав записку на підлогу на старе місце, але подумав і знов узяв її, сховавши в кишеню.

Тепер він сидів і, весь уже важкий, старав ся збагнути, коли саме Діна дістала сю записку. Дати ніякої на ній не було. Можливо, що побачення одбулось давно уже. Сьогодні він їх обох зустрів на Перехресній. Се було о третій, ні, о четвертій годині. Коли побачення *сьогодня* мало бути, то їм можна було умовитись без записки. Значить, побачення вже *було*.

Але не дивлячись на цілковиту льогичність такого міркування, Модестові хотілось вивести, що записка прислана сьогодні. Діна була весь вечір улеслива, кокетлива, тулилась до його грудьми. Се буває, коли вона почуває необхідність, щось сховати від його, обманути, забить баки.

— Що з тобою, Модесте?—І Модест почув на плечі дотик руки Анатолія.

— Нічого... Так голова щось мені... Та й Юрій сей...

— Його треба покликать! Мама буде сьогодні?

— Буде... Треба почекать. Нехай там Водосвятський... Підожди я піду до мами, подивлюсь...

Але він пішов не до матері, а до Діни. Йому хотілось подивитись, що вона робить. Коли одягаєть ся, значить побачення сьогодні. Балакаєть з нею він не збирав ся, се ні до чого було б: вона зараз же набрехала б цілу купу всякої нісенітниці, заплутала б і його і себе, образилась, зробила б істерику і винним зостав ся б тільки він. При тому

записка написана так, що її можна прикласти і до Олесі, і до Валі і ще до кого небудь. Вона вміла обставити себе як слід.

Модестові раптом стало до тошноти гидко і нудно. Він проходив як раз через велику холодновату сальо з меблями в парусинових чехлах. Тут було темно, тихо і вохко. Він сів на канапу і зтомлено поклав голову на спинку її. Як се не раз бувало з ним останніми часами, його обхопило жорстке байдужжя. Нехай все іде як йому хочеться. Все, і ся ніби наукова праця, і семейні інтереси і Анатолій з Юрієм, і Діна, все тільки обман, все тільки шаблі, по яких треба стрибати все життя. Йому знов згадалась стаття про злочинців в якійсь країні. Їх примушують бігати по колесах, стрибаючи з шабля на шабель. Зупинятись не можна, бо упадуть і покалічать ся. Його життя походить на се стрибання, примусове, безупинне, нудне.

Але разом з сим байдужжям Модест почув і приємність від його, — в такому настрою він міг далеко краще управляти ся з Діною. Її крики, улещування, погрози, докори, прохання на його не діляли. Він в такі моменти був подібний до Анатолія.

В звичайні часи Модест був просто мученик, коли йому треба було щось важне рішити. Завжди виходило так, що він постановляв як раз протилежне тому, що дуже хотів. І що дужче, виразніше він хотів, то протилежніше виходила постанова. Але постановивши і виконавши, він кавав ся і мучив ся. Так було з ним вже з дитячих літ, коли йому здавалось, що він таким способом виробляв в собі сильний характер, — і коли небудь спекаєть ся ганебного призвища „шнурочок“. І от в настрою такої байдужжости у Модеста крім холодної логіки, нічого не було і постанови виходили розумні, не викликаючі жалю та каяття.

„Що ж? Тим краще!“ — прошепотів Модест і, помалу вставши, пішов до Діни. Вона сиділа за туалетним столом і червоною сукняною щіточкою наводила блиск на свої ро-

жеві, довгасті нігті. Глянувши на понуро звислий ніс Модеста і очі з виразом тупої уваги, вона помалу одклала щіточку і встала. Модест зразу ж помітив навіть на напудреному носі її настороженість. Модест не любив стояти поруч з Діною, йому неприємно було, що він трохи нижчий за неї,—він сів.

Діна раптом зробила злякано-зтурбоване лице і нахилилась до Модеста:

— Модю! тобі, напевне, погано! — скрикнула вона так, немов осе тільки одгадала те, що довго силкувала ся зрозуміти.—Тобі дуже погано, Модю!

„От, завіса підняла ся, починаєть ся гра“ — подумав Модест. „Звертаючи всю увагу на мене, вона тим вже обороняє себе,—одвертаючи її від себе“.

Він з в'ялою посмішкою подивив ся на її вищепені руки, від яких пахло чимсь солодким. На столі біля лампи з червоним японським абажуром лежали різні щипчики, щіточки, пілочки, подушечки.

І йому раптом дивно й страшно стало. Виходило якесь безглуздя. Цілком чужа йому людина живе в його домі, він її одягає, годує, купує всякі річі, вона прибіраєть ся, прикрашує нігті для когось, а до його, який дає спомогу їй так жити, має тільки один клопіт: як би найкраще обманити, збрехати, піддурити. Норма їхнього життя—се чи по-тайна чи отверта, але невгаваюча, тяглива війна, війна всякими способами. Чого ради, з якої речі?!

— Ти кудись збираєш ся йти сьогодні?—спитав він.

— Як?—здивувалась Діна.—А зібрання ж? Юрко вже прийшов. Ні, я нікуди не піду.

„Значить, уже було побачення“—подумав Модест.

— І не збиралась нікуди?

Діна непомітно згори окинула Модеста прудким шукаючим поглядом.

— Ні на хвилину. Навпаки, я хотіла сей вечір з тобою

побути. Ти завжди лишавш мене саму, все якісь засідання, комітети, реферати. Поганий! Я так не хочу...

І вона вмить обняла його й, як дитина сіла йому на коліна. Модест таких способів бояв ся більш усього. У його не було сил одпихнуть її, як би вона гидка йому не була. Коли б він був цілком певний, що се, дійсно, тільки манєра. А що як у неї се правдива ласка?

— Встань, Діно...—попрохав він.

Але Діна почала пальчиками перебірать його волося й жартівливо щебетать:

— Бідний Модік, сердитий, зтомлений, злий. Він хоче мене лаять, а я не дам ся... Я йому волосячко розглажу, а він стане добрий.

Колінам було боляче, гостро різав кінець корсету і прямо в лице пашило неприємним запахом пудри та духів. Модест страждав, але проти волі ніяково посміхав ся.

— Встань, Діно, треба йти... на сю семейну раду... Я прийшов за тобою...

Діна зараз же зстрибнула, від чого злякано задзвеніли пляшечки на столику.

— Ходім, ходім!.. Слухай, Модю... Я тобі хочу сказать одну річ. Дуже цікаву, їй Богу!

У неї на лиці з'явив ся вираз легковажної веселости й оживлення.

— Знаєш що? „Відродження“ пише про тебе велику-велику статтю. Про твої розкопки. Сьогодні мені сказав Сріблюк. Осе як ти нас зустрів. Він хоче сюрпріз тобі зробити і навмисне ловив мене, щоб я йому дала деякі інформації. Такий кумедний галичанин. Сюсюкає. „Шміюся“. Ха-ха-ха! Забавний. Я йому все розказала. Він прохав, щоб я тобі нічого не казала, а я не видержала... Знаєш, Модю, мені здаєть ся, що тобі варто їх піддержати. Відродженці матимуть велику силу. Він хотів навіть з тобою поговорити про се та не знає, чи що вийде з того...

Модест знов в'яло посміхнув ся: подла баба хотіла

зразу кількох зайців убить. Одвести всякі підозріння, забігти наперед, підлеститись статтю і перетягнуть до відродженців. Ще не вистарчає, щоб він, Модест, замість себе оселив тут Сріблюка, а сам до його за льокая став.

Він раптом виняв записку і, не зводячи очей з Діни, протягнув її, й проговорив:

— Кому се записка?

Діна спокійно, здивовано взяла папірчик і стала читать.

— Не знаю... — прочитавши сказала вона, ясно й все так же здивовано посміхаючись. А в очах Модест побачив вогник злої, торжествуючої насмішки. Кров йому кинулась в голову і не пам'ятаючи себе, він скочив, схопив руками за голу жовту шию і з люттю став крутить нею так, немов бажав одірвать її яко мога швидче од тіла. Діна хрипнула і якось одразу, ніби того тільки й чекаючи, упала на землю.

Модест опам'ятував ся. Він сам не розумів, як се сталося, як могло се статись. І вже почував, що сим вчинком кинув себе їй під ноги.

Діна лежала з заплющеними очима. Потім тихо встала і, нічого не кажучи, поправила сукню, помнятий комірчик і майже шопотом проговорила:

— Ходім...

На Модеста насіло холодне й тяжке чуття одчаю. Він ждав, що вона почне кричати, лаятись, обурюватись. Тоді напів знімалась з його її влада через сей божевільний вчинок. Але вона розумніща: вона знає, що саме так треба поводитись. Тепер він нічого не зможе проти неї, принаймні на тиждень. Неждано негадано їй упала з неба удача.

7.

Дійсно, коли Юрій вернув ся до дому, перше його питання було: чи є листи. Власне, він чекав тільки одного листа, від Ріни. Але не тому він питав про його, що дуже хотів його, а через те, що з самого ранку думав про лист,

угадував його зміст, тягнув ся додому. Коли б листа не було, Юрій був би в одчаю. Але лист чекав на столі, в твердому конверті з веселим виразним почерком.

Юрій хотів одкласти читання на завтра, в такому стані, в яким він був, він знав — не варто читати, тільки се подумав, як уже почув, що сам себе зараз же спитає: „А чому завтра?“. Так і сталося. Після того він помалу розпечатав листа і почав читати.

„Тебе й сьогодні не було. Консеквентно. Але чи доведеш ти до краю сю консеквентність? Ой, ні!

Я теж, знаєш, не консеквентна. Уже сьогодні я почуваю, що з моїх рук, ніг, голови виходить життя, вони мерв'ють. Коли тебе нема, я се завжди відчуваю. Я тоді похожа на картоплю в темному льоху, яка тягнеть ся білими мертвими паростами до дірки, в котру видно небо. Бачив коли небудь? коли б мене всю оббили залізними обручами, вони б всі луснули від одного мого бажання бачити тебе.

Але коли ти приходиш, знаєш, яке у мене виникає бажання? Набить на тебе обручі й заплунть тебе в воду, щоб ти покис і зійшов ся, — занадто ти дірявий. Мені хочеть ся здерти з твоєї душі шкіру і потім дуть на неї з ковальського міху. Се не було б елегантно, але, здаєть ся, зробило на тебе де-яке вражіння. Ти не думаєш? Мої чуття до тебе, ти, звичайно, зараз же дуже просто й легко поясни собі: скучаю за тобою, значить тіло моє спочинуло від любощів і знову хоче їх. Маю бажання набить на тебе обручі,—значить, більш не хочу любощів. Правда?

Немає вже охоти сперечати ся з тобою, думай собі як знавеш. Може тобі *треба* так думати, хто знає? Тільки прошу: не говори мені про се, страшенно нудно уявляти хоч на хвилину, що у нас *все* засновано на „гніздечку“.

Ти питав мене, що я розумію під „глухим словом — сила“. Я тобі не одповіла. Вибачай. Я хочу тепер се сказати. Мені здаєть ся, що коли людина ходить на милицях,

коли її підтримують зо всіх боків, коли їй жують кашку, студять і дають ковтнуть, то се не можна назвати силою. Думаю також, що коли людині стане трошки соромно від сього і вона схоче сама походить, то се також не називається силою. Навіть *жертвою* се не можна назвати. (Але яке се приємне слівце, м'ягеньке, умиротворяюче, колисаюче, холоденьке, ну, зовсім, як пожована кашка. Правда).

Ти весь час насторожено і з понурим підозрінням слухаєш, коли я говорю про се — ти боїшся, що я „занадто фанатична“. Може й так. Але я тобі ось що скажу: ти — занадто розсудливий. А втім, прости, я сказала се, не подумавши. Правду кажучи, я можу сказати тільки те, що вже не раз говорила: я тебе не знаю, ти ховаєш себе від мене так, немов я—якийсь моральний провокатор. Ти міг би мене все таки хоч трошки пустити в свою „загадкову“ душу. Інакше, буде правда твоя: коли я не знаю твоєї душі, то се ж я люблю? Бачиш який я даю тобі аргумент!

Ну, годі, я зтомилася. Прийдеш завтра? Не забувай, що завтра збірка! (Бач, знов звертаю твою увагу на мою добрість: нагадую про збірку; ти можеш, значить, *не до мене* прийти, а на зібрання. Але ти прийдеш раніше, ніж треба і тим не витримаєш характер. Правда? Але не чекай, що я зустріну тебе з захватом,—час, здається, трохи припинить його. Нудно стає. Ну, до завтра. Ріна“.

Юрій зі всього листа зупинився тільки на слові „обручі“. Дійсно, голова його була тісно, важко оббита обручами. Від сього, мабуть, в очах було почуття, наче їх щось видушує з черепа на гору, а серце совалося у грудях з таким усилям, немов було обмотане в мокру вату, яку трудно волочити за собою. Мозок рухався мов заржавлений і, здавалось, кожна думка в йому скрипіла й гидко вищала. Він склав листа і ліг на канапу. В очах замиготіли обличчя, сині, з алкоголічними носами, брудна стойка пивної з нарізаними шматочками огірків і чорного хліба. Раптом виразно уявилося розхристане пальто босяка „з інтеллігент-

ним минулим“, з обвислими шматками вати воно похоже було на середину сталактитової печери.

Юрій знав, що так буде вже цілу ніч, будуть миготіть обличчя; монотонно настирливо повторюватись які небудь окремі фрази й слова. „Обручі“ давитимуть череп і буде така болюча, гнітуха тоска, що сльози закінатимуть на очах.

Він устав, висунув шухляду письменного столу і подивився: морфій ще був, на два виштрикнення, по меншій мірі. Юрій якось подвійно почув, що неодмінно виштрикне сьогодні і одночасно,—що ні за що сього не зробить, хоч всю ніч буде підходить до столу. І од сього буде зла, жорстка втіха.

В двері раптом постукало. Юрій хутко засунув шухляду, одвернув ся від столу й спокійно сказав:

— Ввійдіть.

На порозі з'явилась франтувата постать Водосвятського. Він уже з порогу посміхався і говорив:

— Ну, щоб вас чорт побрав, Юрку, вас нігде піймать не можна. Знаєте, цілий місяць ловлю. Ви чого мені не одповіли на мої листи? Га? Ви!

Юрію неприємно одбивався в ухах кожний згук його голосу, немов хтось торкався паличкою барабанної перепонки. Але він з своєю витонченою чемністю мовчки повів рукою на канапу і сказав:

— Сідайте, будь ласка.

Сам він теж сів на стілець біля столу. З високим лисуватим лобом, обвислим, як у Модеста, носом, тонкими губами, в яснобілому комірчику, він так само, як і раніше нагадував дуже коректного, ввічливого і зтомленого чиновника з банка.

Після приїзду зза кордону за цілий рік він бачився з Водосвятським разів три. Останній раз, коли Водосвятський несподівано виступив агітатором за відродження (про яке, правда, вже ходили чутки в партійних кругах), Юрій трохи

різко побалакав з ним. Не так різко, як насмішкувато. Водосвятський, який тоді був в якомусь підвищеному настрою, відповідав йому грубо й різко. Вони розійшлись, не попрощавшись.

Тепер Водосвятський посміхався майже так само, як і в той вечір, гордовито, упевнено, але разом і якимось насторожено, жадно-чекаючи, нервово.

— Ви дуже енергійний кореспондент, сказав Юрій.— Я не відповідав для експерименту, мені хотілось дослідити, як високо стоїть у вас полемічна температура.

Водосвятський шумно засміявся. Широкі губи його розтягнулись, як завіси, і виставили рівні, але великі й жовті, немов у старого коня, зуби.

Юрій, не сміючись, пильно дивився на його.

— Браво, Юрку, ви неухильно тримаєтесь дотепів. Се значить, що ви в доброму гуморі, як і завжди. — Мені то є приємно...

Юрій з цікавістю одмітив знов, як і в той останній вечір, що Водосвятський тепер старається балакати чистою українською мовою. Колись сей самий Водосвятський говорив таким жаргоном, який рідко трапити серед дворників. Але тепер замість „Юрко“, він говорить „Юрку“. Раніше він сказав би не „неухильно тримаєтесь дотепів“, а як небудь вроді „неізмінно любитель остроумія“.

— Хм! А відродженство, очевидно, має поступ — ледве посміхнувся Юрій. Принаймні в вашій мові. — Правда, все широко українське тепер під вашим... як се сказати по українському, покровительством?

Водосвятський одкинув трохи назад голову і напнувши, через що вона трошки видулась і склалась в яруси. Се була його манера, коли він почував себе трохи непевно.

— По українському се буде, пане Юрку...—похитуючи головою, але, видно підшукуючи слово, проговорив він.—Се буде—„під вашою рукою“. Звичайно!

— Ага! Дякую. Так от, пане Водосвятський, чим можете нам служити?

Водосвятський підморгнув і повторив „пане Водосвятський“, тим даючи зрозуміти Юрію, що зміна „товариша“ на „пана“ приймаєть ся ним як тільки спосіб пікіровки, а не щось серйозне; по суті, вони, мовляв, такі ж самі товариші, як і колись були.

І тут же, споважнівши, почав:

— От що, Юрку, знаєте, що я вам по ширости скажу: годі дурня строїти! Їй Богу! Пора до діла брати ся. Кидайте ви свої там пролетаріати та гайда до серйозної, відповідальної праці. Ви чоловік розумний; не гімназіст постої кляси, „крайня пора“, як кажуть галичане, взятись до реальної роботи, до поважного діла.. Се не тільки мій голос, а голос всієї нашої нації. Ех, Юрку, треба ж трохи еволюціонувати! Не вік же повторювати „буки аз, буки аз“... Еволюція в тому й...

— А се по українському?—раптом з серйозним, навіть трохи заклопотаним лицем спитав Юрій.

— Що саме?

— „Буки аз, буки аз“... Хіба так і в українській граматиці?

Водосвятський трохи почервонів, але посміхнув ся й сухо сказав:

— Ну, ми залишим тепер граматику. Я до вас серйозно говорю...

— Я також, пане Водосвятський...

— Та лишіть ви, Юрку, се „пане“, „пане“. Мене сим не злякаєте. Я вам і сам віддам вашу цяцьку „товариша“...

Водосвятський уже почав сердитись, губи йому підтягнулись, посіріли, в очах щось неприємно й злісно заблищало.

— ...Річ не в словах. Ми занадто добре знаємо один одного, щоб грати ся формальностями. Я прийшов до вас в справі, як до людини чулої і з умінням розуміти ситуацію.

Юркові чогось згадав ся той момент, коли Ріна „виставила“ з своєї квартири Водосвятського. У його зпочатку був сей самий вираз: *уверенности*, насмішки й чогось бігачого. Се тоді, коли він упевняв усіх, що вони — не соціалісти, а чисті відродженці і що вони повинні бути чесними й признати ся в сьому отверто. І як комічно змінило ся лице його, коли наприкінці його горячої промови, Ріна раптом підійшла до його й здивовано сказала:

— Слухайте, Водосвятський, там до вас депутація прийшла.

Він не зрозумів і щиро здивував ся:

— Яка депутація.

— Не знаю. Говорять, — від народа, від всеї української нації... Біжіть швидче, вони нетерпеливлять ся.

І подала йому зза спини його американський „казанок“, як він сам по українському називав свій круглий капелюх. І от тоді у його так само посіріли губи й очі стали холодними, злими.

— От що, Водосвятський... — зтомлено почав Юрій, ви хоч і бавите мене, але я не маю для сього багато часу. Скажіть мені, будь ласка, коротко, чого вам треба від мене і я вам буду дуже вдячний...

Водосвятський гостро подивив ся на Юрія. І знов сьому мимоволі кинув ся в очі сей загнаний розлючений вираз лица його. Він згадав, як Ріна по виході його сказала:

— Найбільш мене обурює нахабство і паскудний егоїзм сього добродія: сам зробив мерзоту, пакість, почуває її і хоче, щоб і другі зробили так. І через се навриписто, уперто лізе до всіх: „зроби і ти! зроби і ти!“ Тоді його пакість вже ніби й не пакість, а трохи не подвиг, він тоді проводарь, піонер нової ідеї!

— Добре, я постараюсь коротко сказати вам, чого я хочу від вас... — холодно проговорив Водосвятський. — Я на-самперед хочу, щоб ви признали, що ви помиляєтесь... Чекайте, я знаю, ви зараз же почнете вишкиряти зуби. Се ви

можете, не переконуйте. Я серйозно балакаю з вами: ви— не соціалдемократ! Ви відродженець, найтипичніший відродженець! Так, так! Я се буду твердити до самої смерті. Ви *хочете* тільки бути соціалістом, але не можете! не можете, хоч ви тут розірвіть ся. Факт! Ви не можете „представлять інтереси пролетаріата“ через те, що ніколи його не знали й не можете знать! Ви ніколи й копійки не заробили на себе й хочете представляти інтереси тих хто все життя своє бідує? Нісенітниця! Треба просто подивитись в очі правді! Будьте мужні та горді і чесні, признайте ся! Сила не в тому, щоб уміти ховати голову в пісок, а щоб нести її сміливо проти різних дурниць та страховищ!...

Юрій неуважно слухав його. Але останніми словами зацікавив ся.

— Як, як ви сказали? — хутко спитав він. — В чому сила?

При цьому машинально пошукав очима листа від Ріни. Водосвятський також подивив ся на конверт і з легким здивуванням одповів:

— В тому, щоб без страху дивитись на те, що є...

— Та-ак... — задумливо протягнув Юрій і знов не до діла спитав:—Значить мені треба віддати свої гроші на відродження і се буде сила? Правда?

Водосвятський потиснув плечима.

— Сього ніхто не вимагає від вас: навпаки, відродження стоїть як раз за розвиток крупного національного українського капітала. „Партія“, може, сього й вимагає, тільки ми вже вийшли з стадії філантропії...

Але Юрій вже не слухав.

Він почув, що вже почав ся „мотор“. Його ще виразно не чути, але коли покласти голову на подушку, сумніву не буде. Кров рівномірно, дзвінко, часто стука в череп. Значить, сну не буде всю ніч! До „мотора“ була все ж таки надія заснути, тепер напевне вже відомо, що спати годі.

Викликав се Водосвятський своїм голосом і розмовою. Юрія стиснула глуха, ниюча тоска і злість.

Він устав і дуже ввічливо, церемонно проговорив:

— Дуже вам дякую, добродію. Ви за візит берете по російському чи по американському? Чи може вам за кожний агітаційний ваш сеанс платить „Відродження?“

Водосвятський зблід, потім раптом схопив ся й люто проговорив:

— Ви—невихований дурень, з котрим сором балакати! Повернувшись, він швидко вийшов з хати.

Юрій мляво посміхнув ся і ліг на канапу. „Обручі“ перейшли вже й на плечі, які від сього здавали ся надзвичайно важкими, — наче цілий день носив лантухи з мукою. „Мотор“ чокав все частіше, енергічніше. Було звичайне вражіння, що ось-ось голова відділить ся од тіла і покотить ся кудись.

В двері знов постукали.

— Ввійдіть!—досадливо крикнув він.

Ввійшла Олеся. Входячи, вона вже дивилась на Юрія великими, трохи ніби зляканими, ніби зтурбованими очима. А на губах була посмішка, яка немов старалась сховати зтурбованість очей і говорила: „Я нічого не помічаю, не знаю, я зовсім не турбуюсь, я собі весела й безжурна, я охоче буду сміяти ся разом з тобою“.

— Я тобі не перешкаджаю?—сказала сестра.—Ти працюєш?

— Ні, нічого... Сідай, будь ласка.

Юрій ждав, що вона зараз почне говорити що небудь смішне. Ся біла голубка завжди була заклопотана тим, щоб сказати і зробити кому небудь щось розважне. Звичайно, се викликало у Юрія одвітне бажання посмішити і її. Він все ж таки не забув зовсім свого колишнього уміння бачити в явищах комічні боки. Але тепер йому було нудно від сеї Олесіної посмішки і хотілось сказати щось таке, щоб вона зникла к чорту,—надокучило все се до смерти.

— А знаєш, яка новина у нас? — почала Олесь. — Ми мали щастя зазнайомитись з твоїм улюблеником, Стельмашенком.

Юрій мовчки позирнув на сестру. Вона, очевидно, хотіла не посмішити, а просто сказати приємне.

— Он як? Де ж він тут узяв ся? Се цікаво.

— Сьогодні приїхав з Сібіру. Такий комік. Я зовсім инакше уявляла його собі...

Юрію подобались вірші невідомого поета. В них було щось відповідаюче настроям самого Юрія і він його боровив від нападок Модеста, й Зінаїди Василівни.

Але Юрій все ж таки бачив зтурбованість в очах, не дивлячись на те, що Стельмашенко був великий комік.

— Де ти був, Юру? — раптом тихо спитала Олесь. Чи то правда, що тебе бачили на пристані серед... босяків?

— Не знаю... — посміхнув ся Юрій. — Про се ти питає тих, які тобі говорили. Я не брав на себе відповідальности за те, чи вони справді бачуть що небудь, чи тільки глаголять.

— Але ти був?

— А ти що, заздриш мені? Ходім разом. Я віддам відродженням свої „імінія“, як пишеть ся в євангелі, і підуть шукать правди у босяків. Колись же була мода на сих філософів, володарів істинної свободи й широти життя. Хочеш?

Олесь знала, що коли Юрій говорить в такому тоні, з нотками злісного сарказму, значить, йому дуже погано. Про се також свідчив хоробливий густий блиск очей і жовтосині провали під ними.

— Тобі негарно, Юру? Правда? Прости мене, що я до тебе чипляю ся. Але я, може, допомгла б тобі чим небудь? Може, заграють, Юру?

Юрій, як і Зоя, любив музику, коли йому було дуже погано. Ніхто, крім Олесі, не знав сього. Взагалі, до своїх переживань, він нікого, крім неї, не підпускав, і ніхто не знав, крім Олесі, що він за кордоном лічив ся в санаторіях.

Але се, боялась вона, і було причиною тих незрозумілих їй вибухів злоти проти неї, грубих насмішок, майже ненависти, якими особливо в останні часи він так тяжко ображав її.

На пропозицію сестри Юрій засміяв ся неприємним, хрюпаючим, як розбитий горщик, сміхом.

— Ти, як я бачу, добросовісно занялась віддаванням себе в жертву блаженням і одержимим, — сказав він, потягаючись... — Оптом і в розницу... Тільки знаєш, я думаю, що тобі прийдець ся скоро для нас грамофон купить. Зоя, я, потім Модест, істерічка Діна уже готова... Та й ти сама чого доброго пристанеш до нас... Хе! От буде кумпанійка, невеличка але... весела, музикальна!

Олеся прищурила очі й закинула злегка голову назад.

— Коли ти хочеш зроби́ти мені боляче, то ти свого добив ся—тихо й без докору сказала вона.

Юрко подивив ся на неї: їй, дійсно, видно, було боляче. Людині було *боляче*. Певно, деь так помалу, з болем стискуєть ся серце і в грудях почування суму, туги, кров приливає до голови і хочеть ся говорить гаряче, багато, сильно.

— Тобі сумно, правда? — з цікавістю спитав він. — Чи просто боляче? Га?

— Я не знаю, Юру, що тобі сказать на се...

— Зроби й мені боляче!.. Не можеш? Не тільки не можеш, але й не зможеш. Трудно. Слухай, Олеся, ти, здаєть ся, щось розкажуєш мамі про мене? Га?

Олеся зробила здивований і протестуючий рух плечима й грудьми.

— Я? Що ти, Бог з тобою?!

— Ні? А чого ж мамаша так уважно погляда на мене?

— Господи, Юру, ти дивна людина. Ти, здаєть ся, як приїхав, цілий рік з мамою не посидів ні разу. І ще... чого вона уважно погляда на тебе. Ой, який ти, Юру. А вона тебе більше всіх нас любить. Слухай, Юру, я тобі скажу щиро. Мене послали до тебе, щоб я тебе покликкала на раду. Всі ждуть. Ти, мабуть, забув, що сьогодні? Так, бачиш, я

хотіла тебе просить, не будь з мамою різким. Вона сьогодні почуває себе погано і буде ще гірше, як ти... Добре?

— Хм! Це значить, в перекладі на звичайну мову, що я мушу згожуватись зо всіма їхніми постановами?

— Зовсім ні! Ти можеш згожуватись, не згожуватись, але так, щоб... щоб мамі не було се... Я не знаю, як тобі сказати. Ну, ти розумієш мене.

— Не розумію, але відчуваю, як говорять про декадентські твори.. Ну, добре... Ходім.

Юрій сподівався, що рада зацікавить його. Відповідь його була уже готова: ні на які плани Анатолія він не пристане. Се твердо й непохитно. Але подражнить „аграрія“— чому ні? Анатолій і Юрко ще з дитинства були в антагонізмі. Юрко був молодший од Анатолія на десять літ, що, крім иншого, сприяло тяж сій ворожості.

В кабінеті їх ждали. Коли Юрій і Олеся ввійшли, Зінаїда Василівна в сей час говорила щось Анатолію, держучи його руку в своїх руках. Певно, упрохувала в чому небудь. Юрій помітив, як вона значно подивилась на Анатолія, і зрозумів, що мова йшла про його. Коло каміну сиділа Діна й Модест. Діна зтомлено й блідо посміхнулась до Юрія, як хвора, хитнувши йому головою. Модест поздоровкався сухо і коротко, взявши зараз же знов у руки братки і почав довбати ними червоні грудки жару.

Анатолій зробив вигляд, що засідання одбувається як слід, без попередніх неудач, люті, біганини за Юрком. Навіть більше, привітавшись з Юрієм, він спитав, як посувається ся його робота, потім дубовато розказав якийсь анекдот, і, нарешті, ніби згадавши про засідання, запропонував приступити до діла.

Юрко сидів під пальмою по другий бік письменого столу. Од руху, од слів Анатолія, от мовчазних поглядів матері, розумних, проникливих і любовних, Юркові знов почав ся жар. Руки, ноги, голова горіли і йому здавалось, що від сього листа пальм повинні скрутитись. Але він сидів з

уважним, несвідомо-насмішкуватим виразом лица і тільки часом мимохіть прикладав руку до лоба. Тоді мати зупиняла на йому погляд і Юрко читав у йому: „Що тобі, сину? Чом ти не скажеш нічого мені, яка тебе любить більше тих, кому ти довіряєш всю душу свою?“ Юрко розмову сю не піддержував і удавав, що слухав Анатолія. Але докладно він не чув усього, — фрази плутались у голові, здавались давно відомими, нецікавими. Присутні теж удавались ніби не живі люди, а старі, засижені мухами, порепані портрети надокучілих прадідів.

Анатолій, правда, не звертав ся до Юрія. Він весь час говорив то до Зінаїди Василівни, то до Модеста. Юрія він не знати, чи помічав навіть. Взагалі, все його поведження ясно показувало, що ся рада зібрана зовсім не для того, щоб когось в чомусь там переконувати, а просто, щоб всією родиною обміркувати становище, яке зачіпало інтереси кожного з них.

Становище ж безперечно було скрутне. Земля була заложена. Проценти в банки з'їдали майже всю ренту. Селяне платять неаккуратно. Видатки — великі. Потреби в кожній сім'ї побільшують ся, нарастають позики. Ще якийсь десяток літ і крах Микульських — неминучий. Треба рятуватись.

Всі мовчали після „докладу“ Анатолія. Юркові раптом невідомо чого прийшов у голову мотив: „Да ісправить ся молитва моя“. Виразно, як в гарячці уявилась висока поринаюча у пільмі стеля собора, рідкі вогники свічок і схилені голови молебників. В ногах і руках солодко застогнав смуток. Лиця в хаті в мент стали близькими, добрими, такими бідними, жалькими. Бідна мама в рукавичках, вирівняна як в пароксізмі болю, але божественно тиха, з мудростю страждання в кожній складці обвислої шкіри лица. Анатолій так наївно хитрить, стараєть ся, стає в пози оратора, хоче переконать всіх в тім, що й так кожному давно відомо. Олеся допитливо погляда на його. Бідна печальниця! Вона

взяла на себе функцію всіх жаліти і хоче виконать її чесно. У неї в душі єсть якась пластинка, що зараз же реагує на ті токи, які випромінюють що небудь добре і жалісливе. Як вона дивить ся, вона вже чує його дивну, незрозумілу, благодатну печаль.

В сей час Анатолій підходив до кінця свого докладу. Вивід був один: для рятунку треба пустити частину родинного капіталу в жвавіший оборот. Годі йому лежати ведмедем в берлозі й смоктати власну лапу. Але яку частину? Про се треба подумать. Як саме пустити в оборот? Се теж серйозне питання. На думку Анатолія—шлях був один для капітала, який хотів жвавішого обороту. Се—індустрія. Росіянам треба підтримувати свою індустрію.

— „Росіянам“ в смислі підданців Росії — додав Анатолій.— Сюди входять і українці.

На Юрія сей додаток зробив зворушливе вражіння. Анатолій — безумовно чистокровний буржуа, аграрій, свідомий своїх класових інтересів, але нема сумніву, чоловік добрий, тактовний і дуже милий.

Зінаїда Василівна ворухнулася; з колін її впала до долу хустинка до носу. Юрій схопив ся, випередив Анатолія підняв і подав її матері. Подаючи, він сам не знаючи через що, нахилив ся до руки й поцілував її. Зінаїда Василівна вся освітила ся, а Анатолій прудко перезирнув ся з Модестом.

Коли Юрій трохи сконфужено сів на своє місце, в кабінеті стало немов затишніше, вільніше. Анатолій заговорив веселіше, з бадьорістю, а Олеся підісла ближче до Юрія й поглядала на його вдячними, ніжними очима.

У Юрія часто, пришвидчено бив ся „мотор“ в голові, лоб палав, але обручів вже не було і від того, мабуть, і була ся печаль, ся незрозуміла розчуленість. Думки летіли з прудкістю планет. В один мент їх проносилося стільки, що Юрій проти волі радісно дивувався, скільки образів, міркувань, спостережень промайнуло у його, поки Анатолій

виняв папіросу й закурив її. Проглядав иноді страх крізь сю радість, страх розплати, проглядала й свідомість, що се не є щось надзвичайне, а результат двох ночей, проведених без сну в „ночлежці“. Але і страх і свідомість зараз же, як сніжинки, танули в горінні всіх нервів.

Юрію було майже перший раз за весь рік так добре з своїми. Се було цілком несподівано, ся рада уявлялась йому завжди з криком, злісною піною на губах, з тріском образ, обвинувачень, докорів, глузування. Словом зі всім тим, що бувало на колишніх суперечках з братами. Нічого подібного тепер не було. Навпаки, Юрій з дивуванням ніби вперше бачив, що як не як, а се ж все його близькі, рідні люди, се люди серед яких він виріс, серед яких переживав усе молоде, так хвилююче тепер при згадках. Ось се той самий Толька, який бив його, Юрка, за те, що він чипляв ся йти з ним на полювання. Вічно франтоватий, затягнутий „юнкер-Толь“ як звали його тоді. А се „Мотька-Шнурочок“. Вихлюватий, плаксивий, боязкий. А мама? Се ж та поважна, худорлява жінка, яка так любовно, м'ярко замотувала його в хустки, виражаючи після різдвяних вакацій в город, в гімназію. Всіх потерло, пом'яло життя. Які лиця. Було таке вражіння, ніби їх всіх замкнули в якусь величезну скриню і довго сказано везли по вибоїнах, каміннях, рівчаках. Вони всі стукались головами, колінами, лобами один об одного, об стінки скрині, об стелю. І коли їх випустили тепер, то вони через те такі й всі розтрясені, побиті, потерті. Бідна мама, бідний Модест, бідний Анатолій.

Анатолій щось путав ся: Юрій докладно не чув про що саме, він тільки розумів, що се торкається його згоди на глупий, наївний, зворушливо-милий проект Анатолія притягнути його, Юрія, соціалдемократа, до участі в експлуатації робітників, до проекту збудувати на прибавочній вартості рятунок бідних роззорених поміщиків. Проект Анатолія був такий. Продати частину землі, додати до виручених за неї грошей ще позичених і купити на Харківщині

цукроварний завод, який саме в сей час продавав ся на дуже вигідних умовах.

— Да, да. Се—чудовий проект, Толю! — поспішно і голосно сказав він. Я цілком признаю за ним рацію. Але ти прости мене, коли я одмовлюсь брати в йому участь. Прости, Толю. І ви, мамочко... Бажаю вам успіху, але я не можу...

— Але чому?—немов дуже здивувавшись, аж одхилив ся назад Анатолій.

Модест, Олеся, Зінаїда Василівна всі зразу повернулись до Юрія. Він посміхнув ся: от коли ясно, що вся рада спеціально для його зібрана.

— Тому, Толю, що я соціалдемократ... кротно проговорив він.

Анатолію, видно, стало трохи ніяково від наївної, смішної відповіді брата. А погляд Зінаїди Василівни зробив ся жалючий, журний, немов вона побачила на йому негарну, надокучливу рану, яка все ж таки не загоїлась і досі.

— Прости і ти мене, Юрку, — здержано, ласкаво промовив Анатолій.—Але я не можу прийняти сього аргументу. Я вірю, що ти хочеш блага людськості, я сам з сього погляду коли хочеш, соціаліст, я вірю, що благо се прийде колись, але тепер в даний момент ми мусимо рахувати ся з обставинами. Єсть закони, які кожний мусить виконувати, хто б він не був. Наше становище дуже погане, як взагалі становище російського дворянства. Не будем сього ховати. Ти також дворянин... Але не се головне. Головне те, що ми, наша родина, хутко опинимось в справжніх злиднях. Для того, щоб стати на ноги, ми повинні напружити всю нашу енергію. Се діло нашої честі, крім всього иншого. І твоєї також. Раніще ніж рятувати інших, зумій себе рятувати. В боротьбі за існування перемагає дужчий, найбільш пристосований, найкращий представник виду. Се — давно відомо і не треба сього забувати.

Юрій посміхав ся: з яким глибоким переконанням і за-

палом говорить сі наївности Анатолій. Се все ж таки свідчить про його щирість. Але бідний, йому трошки бракує освіти, як і всьому бідному російському дворянству.

До балачки вмішав ся й Модест. Він з иншого боку освітлював питання. Ніхто не примушує Юрія міняти свої переконання,—переконання—діло сумління кожної людини, се сфера гідна тільки поваги. Річ не в тому. Відомо, що многі європейські соціалісти мають свої власні фабрики, заводи, підприємства. Се зовсім не шкодить їм бути чесними, діяльними членами своєї партії. Навпаки їхня більша заможність може служити на користь їхньому ділові. Крім того, для кожної течії важно мати в усіх групах громадянства своїх прихильників. На думку Модеста проект Анатолія не має ніякого наміру посягнути на світогляд Юрія.

Юрію було чудно-весело і смішно слухать братів. Але не так того, що вони говорили такі наївні річі, як чогось другого, самому Юркові невідомого. Він їм не хотів відповідать, бо що можна одповісти, наприклад, семинаристу першої класи, який з запалом розбиває науку і доводить, що Дарвін був просто „сатаніст“? Одначе, не тільки в сьому була причина його смішливости. Сміятись же хотілось так, щоб аж лоскотало в грудях і горлі.

Раптом Юрію мигнуло „а чи не істерика се в мене?“ І вмить сміх зник. Замість того чулось тільки, як серце рівномірно, не звичайно, а якось розманисто, то стискувалось, то поширялось. І з кожним розмахом жар кидав ся в лице і пашив з очей.

Юрія обхопила злісна, пекуча тоска. От всі лізуть до його з своїми розмовами, докоряють йому в чомусь, вважають, певне, за безчулого егоїста, а самі й сотої долі не переживають тих мук, що він. Вони розійдуть ся, ляжуть спать і спатимуть. У кожного з них єсть свій круг радощів і печалів, кожний може відчувати їх, реагувати, боротись. В сю хвилину він навіть матері своїй заздрив.

— Ну, я почуваю себе трохи зтомленим—різко перебив

він Модеста. — Будемо кінчати. Я заявляю: ні на які індустріальні проекти я не йду. Навпаки, я збирався вже давно сказати, що хочу виділу моєї частини. Говорю рішуче і серйозно: розпочинайте якомога швидче поділ, мені потрібні всі мої гроші.

Всі були вражені такою несподіваною, безпричинною зміною настрою Юрія. Анатолій як виняв сірника, збираючись засвітити його, так і стояв з ним серед хати, непорозуміло дивлячись на брата. Модест замовк і почервонів, — він злякано шукав, що саме з його промови образило Юрія. Зінаїда Василівна допитливо поглядала в бік останнього і збиралась щось сказати.

Тільки Діна та Олеся, здавалось, не були здивовані. Діна сиділа непорушно, ніби задумавшись і маючи *своє* на серці, а Олеся потупила голову і уважно розглядала вишиті літери на своїй хустці.

Нарешті, Зінаїда Василівна тихо проговорила:

— Не треба сердитись, Юрону...

— Я не сержусь, мамо, я висловлюю свою думку.

— Так, сину, се дуже добре, ми її вислухаємо, але хіба не можна сказати се спокійніше? Ми ж не зла тобі бажаємо.

Юрій роздратовано стиснув плечима.

— Почекай же, Юру, що ж я тобі такого сказала? Не можна так, сину. От ти сердишся, ніби ми твої переконання хочемо насилувати. Гріх тобі се думати, дитино. Ти згадай, чи я коли вас чим насилувала? Ти не можеш мені нічого сказати. Я, слава Богу, розуміла й розумію, що молоде не може так думати, як старе. І хай. Але ж, послухай мене, сину, в життю єсть не тільки буржуї і соціалісти, єсть ще діти й батьки, брати і сестри. Єсть заповідь що з віків іде до нас. Заповідь любови до своїх. Який би син не був у матері, а однаково у неї серце болить за ним, чи буржуї він чи соціаліст, чи гарний чи поганий. Та за поганим, може, ще більше. Так само й діти до батьків. Чим краще

серце у дитини, чим він гуманістичий, тим він більше відчуває любов і жалість до батьків. Так, сину, так. Була і я колись з передових і я воювала з своїми старенькими. І знаю, що не так то легко спокійно покинути їх у недолі. А у нас, сину, чиста недоля. Ти собі живеш, дістаєш акуратно свої гроші і не знаєш, як вони добуваються. А спитай Модю або Толю, послухай їх, подивись, скільки вони натерпляться по банках, судах, адвокатах, поки здобудуть якусь пару тисяч... Сину, сину, ти хочеш поділу. Та ти знаєш, чого ти хочеш? Ти хочеш три сім'ї пустити по світу з торбами. — І сам при тому нічого не матимеш — вставив Анатолій, сідаючи на своє місце й витягаючи ноги.

— І сам нічого не матимеш — підтвердила Зінаїда Василівна. — Ми тільки й держимось купою. А витягни з нас одного, всі розсипемось.

Юрій нічого не розумів. То, правда, що він мало думав, як, де бралися гроші, що видавалися йому що місяця. Він знав, що після батька лишився маєток. Той маєток постановлено було не ділити, а користуватися з його рівно всім. Так і робилося. Анатолій і Модест взяли на себе хазяїнування, маючи за те певну нагороду. Добре. Але чого ради підуть всі з торбами, коли він, Юрій, візьме свою частину?

Тут Анатолій встав і, загинаючи пальці на руках, почав йому вияснити. Підійшов і Модест. Юрій дивився то на одного то на другого і все таки нічого не розумів: закладні, поземельні, викупні, проценти на проценти, погашення, ліквідації, — все се бубоніло в ушах без всякого зв'язку і системи.

Тільки одне він ясно зрозумів: се те, що коли він, Юрій, схоче вийти з спілки, то Липянку прийдецься продати. Через що, в силу якої необхідности, се йому було неясно, але виходило, що Липянки у них не буде. І се несподівано й боляче вразило його. Липянки не буде, Липянка — не їхня, чужа. І будинок, і сад, і все, що неподільно

з'язано з його дитинством, юнацтвом, все, що таке рідне йому, як власні руки та ноги, все се буде чужим? Се не вкладалось в мозок. Можна було все уявити,—що він, Юрій, забере свої гроші, що віддасть їх на партію, що ніякої землі у його не буде, що він голодатиме, все се уявимо, можливе, легко й навіть напевне здійсниме; але що він ніколи більше не зможе приїхати у Липянку, не пройде по скрипучих підлогах старенького, рідного будинку, де в кожній щілині його заховані дитячі радощі й болі, що в липовій алеї, де стільки пережито, будуть ходити, кричати чужі байдужі люди, хазяї, що будуть читати на деревах вирізані написи, сидати на ті лави, де колись сиділа Зіна, се—неуявимо, неможливе, недопустимо!

— Єрунда!—сказав раптом Юрій.—Все се єрунда!

— Що єрунда?—здивовано спитав Модест, який уже давно говорив про щось інше.

— Липянку продавати нема ніякої потреби.

Анатолій стиснув плечима, хотів одповісти, але Юрій і слухати не хотів.

— Я знаю, що ти мені скажеш. Я сих ваших викладок не розумію. Я знаю одно, що ви мене лякаєте. А такому способу я не піддамся. Ви знаєте, що я люблю Липянку і хочете просто присилувати. Се—неблагородно...

— Але ж, Юрко, що ти кажеш? Се—глупо.

— Зате чесно! Я вас не силую, не силуйте і ви мене. А, дай спокій, я знаю. Можна продати землю, а усадьби не чіпати... Я не стою за землю...

— Але ж я тобі кажу, що без усадьби не можна. Се інча справа, коли...

— Можна! А не можна, не треба. Продати Васютине!

Се був абсурд. З Васютиного можна було продати тільки частину, як і хотіли брати. Але з умовою, що сі гроші пішли б на нове діло, яке б покривало видатки на Липянку, котра майже не підтримувала сама себе.

— Ну, так єсть тільки один вихід!—раптом підвівся

Юрій.—Я не хочу бути причиною вашої біди, вашого краха, злиднів і тому подібного. Можете, мамо, бути спокійними. Але я не можу також брати участь в тій справі, яка проти моїх переконань. Вихід з сеї трагікомедії один: я одмовляюсь від своєї часті в спадщині. От і все. Ви вільні робити все, що хочете. Кінець.

І Юрій поспішно попрямував до виходу. Але його зупинили. Підняв ся крик. Анатолій почервонілий і розлютований кричав з одного боку, Модест з другого, Діна тягнула Модеста, Олеса — Анатолія, Зінаїда Василівна, безсило पुштивши руки, сиділа з одчаєм в лиці.

— Нам не треба твоїх подачок! Чуєш? Не треба!—кричав Модест, одпихуючи Діну.

Анатолій же згадував уже щось про Зою, про погроми, про участь в них Юрія, про сестроубийство.

Нарешті, Юрій вирвав ся і вилетів з кабінету.

Прибігши до себе, він задиханий упав на стілець біля столу і довго сидів, нічого не розуміючи. Потім його погляд зупинив ся на листі Ріни. Він машинально взяв його і прочитав з середини:

„Мені здаєть ся, що коли людина ходить на милицях, коли її підтримують зо всіх боків, коли їй жують кашку, студять і дають ковтнуть,—то се не можна назвати силою“.

Юрій люто шпурнув листа об землю.

— А йдіть ви всі собі к чортовій матері!!—з ненавистю проскрепів він зубами.

І тут же ніби комусь одмещуючи, хапливо поліз в шухляду столу, виняв морфій, шприц і горячково став наготовляти до вштрикнення. На хвилину йому зупинилась рука, він згадав свої слова, сказані Олесі „коли я візьмусь ще раз за шприц, можеш мене назвати нікуди не годною людиною“.

Злорадно посміхнувшись, він хутко роздяг ся й з тою ж метливою посмішкою вштрикнув собі морфій. Потім замкнув

двері і ліг в ліжку. Сон зараз же накрив його мягкою, митворною, пушистою лапою.

Із записок Вадима Стельмашенка.

10 квітня.

...Сосни весело і важко махали вітами, зовсім так як чорногозузи, крилами, що збирають ся летіть. Ліс сьогодні так хвилююче гудів, що я зупиняв ся на кожному кроці і слухав, затаївши дух. Небо теж було инче, добре, благодушне. Сніг був не злий, не колючий, а податливий, мягкий. І моя душа була похожа на небо, на сніг і на сосни, що збирали ся кудись летіть. І я таки полечу, мої сосни, прикуті до землі. Вам не можна, а мені вільно. Ще місяців три. Цікаво, що я здаєть ся, серйозно пишу в поети. Я справжній коханець муз, я забрав ся в дичавину, сів на пні і дряпав вірші...

...Вертаючись, я знов зустрів біля Белехових Наташу. Вона загрузла в снігу і мені прийшлося допомогти їй. Бідна дівчина, яка вона негарна. У неї жили на шиї так випинають ся з під шкури, як шворки з під парусини добре натягнутої палатки. Їй ніяково дивити ся в лице. Головне те, що вона сама знає, що негарна, соромить ся сього, почувает себе виноватою, маленькою, приниженою. Через се вона мабуть, така прислужлива, так угодливо утікає, так побито зазирає в очі, коли вона посміхаєть ся рідкими зубами, широко розставлені очі її все ж таки плачуть і боять ся як завжди.

— У, який ви весь рум'яний і свіжий!— сказала вона мені.

А сама була така жовто-бура, що я одповів їй:

— А і ви сьогодні чудесний вигляд маєте.

Вона засоромилась і здивувалась. Їй ніхто таких слів не говорив. За що вона пішла на заслання. І досі не знаю. Треба буде розпитати її...

Не розумію я сих людей. Як вони можуть сперечатись, коли ліс так загадково, так закликаюче шумить, гуде, співає? Говорять, говорять, сидять у задусі, в диму. Не розумію. А вони мене, здається, не розуміють — як я не цікавлюсь, наприклад, новим виборчим законом. Який же я політичний діяч?

Справді, якось се у мене все ж таки непевно виходить. Вони думають, що я мовчу через те, що мені нецікаво говорити про се. А тут зовсім не те. А що?

От се мені й хочеться, нарешті, привести до ладу у себе.

Через що я от тепер пішов од них і прийшов сюди, на пені сосни і вже забув, про що говорилося там, в хаті Белехових? Через що їх так хвилюють ці питання про ліквідаторство, легалізм і тому подібне, а в мене тут се не викликає нічого, крім бажання утікати у ліс? Не можна ж пояснити все тим, що у нас, мовляв, українців, нема сих фракційних суперечок. А виборчий закон? Торкається ж він і нас? А ліс усе гуде, сніг пахне, сосни про щось, хвилюючись, радять ся, заважають думати.

Я гадаю, що винна у всьому моя „точка горіння“. (Сей вираз, здається, не говорить того, що треба, але назвав, — хай так і буде.)

Мені хотілось би знати, всі її мають, чи я тільки такий щасливий на неї. От вони, Белехови, Ставський, Кривошейка, вони можуть цілий день змагатись і найширше переживати свої змагання, можуть від них хвилюватись, щоб почувати. Вони можуть задовольнятись *сими* почуваннями. Говорять, наприклад, про методи пропаганди. Для того, щоб почувати щось від сеї ідеї, їм зовсім не треба, справді пропагувати так, як вони говорять, не треба реалізувати сю думку для того, щоб мати від неї чуття. Може, це залежить від сили уяви? Може, вони можуть собі уявити, що вже

пропагують так, як говорять і через те можуть і хвилюватись і гніватись так, наче суперечки перешкожають їм робити діло. Я тупий на се. Моя „точка горіння“ не дає мені спромоги почувати що небудь по-за нею. Без неї мої ідеї—мертві, це я мушу признати, подобається мені таке признання, чи ні. Вчора, з приводу сього випадку з Врублевською, мені прийшло в голову таке порівняння, не зовсім естетичне, але дуже, здається, влучне: ідеї схожі на мужське начало, на зарідки, а чуття на жіноче, на яйце, що приймає їх. Коли вони з'єднуються, то тільки тоді з'являється початок життя, або моя „точка горіння“. Тоді розпочинається цей таємний процес горіння, який дає дію, справжнє чуття, повноту існування. Це ж на мою думку, необхідно для того, щоб почувати себе упевнено, сильно. Я тільки тоді як слід берусь до чого небудь, коли настає „точка горіння“. Їй Богу, мої думки подібні до сих зародків: з тої маси їх, яка завжди буває, тільки деякі досягають чогось того, до чого всі прагнуть. Прагнуть же вони *чуття*, з'єднавшись з яким, вони родять *дію*. Мене раз-у-раз немов щось штовхає, коли надходить точка горіння, серце мре, і я вже не можу не робити того, про що думав. Доки ж сього з'єднання нема, найкращі ідеї не мають для мене великого значіння. Бєлєхови і інші мені видаються з такої точки погляду людьми, які беруть шлюб не для того, щоб родити дітей, а для безплідної, безцільної гри зародків.

От і виходить, що я сам з собою взяв ся хвалити себе і гудити других. Але, цілком щиро на сей раз, я не в суд Бєлєховим се кажу і не в хвалу собі, а так, як думаю. Може, по їхньому краще, я не знаю, мені тільки треба зрозуміти самого себе. Так, принаймні мені в сей мент здається.

І, навпаки, коли в мені виникає яке небудь чуття, воно зараз же шука чогось, без чого не може перейти в дію. Воно шука ідею, яка мусить оплодотворити його.

Ось через що мене завжди звали то занадто розсудливим, то дуже нестриманим. Ось через що, мені здається,

мене не тягне до їхніх суперечок, — я знаю, що не зможу перевести в дію ті чуття, які родять ся в них. До чого я можу прикласти їх тут, в сьому лісі? Кого я буду пропагувати: лисиць, вовків, зайців?

А що, мій любий Вадиме, коли всі твої розумні міркування тільки для того, щоб виправдати перед собою свої лінощі, нездатність до захоплення тим, що колись цікавило і хвилювало? На віщо тут різні „точки“, коли можна далеко простіше пояснити?

Брешу я собі, чи правду кажу? От що я хотів би знати! Як важко казати собі правду! Через що це? Як зловити себе? Як зловити, коли в одну хвилину в тобі часом буває стільки протирічивих правд? Яка з них справжня?

Яка? А та, яка дужча, проворніша за других, яка, подібно зародку, що випередив инчих, з'єднаєть ся з жіночим началом—чуттям.

Так, так! Краще держись, Вадиме, своїї „точки горіння“, се все ж таки найкраще, що ти можеш мати.

Я хотів би одначе знати, чи зо всіма буває така „точка“, не може бути, щоб я сам був збудований якимсь по инчому, ніж всі. Мабуть, у всіх вона є, тільки не помічають її...

Наташа сьогодні спитала:

— Чому ви все мовчите? Хіба вас не цікавлять ці питання?

Сама вона говорить теж не багато. Але не через те, через що я. Вона має одмінні завдання від своїх. Їй ходить о те, щоб як найкраще повторити чийсь думку і тим догодити тому, хто її висловив. Тепер вона горою стоїть за наших „старобрачних“. Вони таки швидко дістануть дозвіл поїхати вінчатись і це сповнює Наташу побожністю до них. Вона весь час пеклуєть ся ними, зазира їм в очі, ображаєть ся за них, носить їм воду. Її зворушує їхня стойкість: шість місяців вони ждуть дозволу повінчатись! Живуть в

одній хаті і „нічого собі не дозволяють“. Так і висловились, сама почервонівши, іменно як новобрачна.

16 квітня.

Гей, гей, їй богу весна йде! Справжня весна.

Вона ще не прибрала ся як слід, ще хмура, заклопотана, іноді сердита, як хазяйка, що по зімі поїхала в будинок, котрий пустою стояв довгий час. Подумать тільки, скільки їй клопоту: треба насамперед вичистити небо. На йому стільки повутиння — хмар, що чисте горе. Аж вітер стоїть цілими днями, так вона його мете. А все воно брудне важке, тільки коли не коли прогляне синенька чистенька латочка!

Все тіло моє дріжить і просить роботи. Ну, що з того, що схопиш сосну і потрусиш її так, що попадає липкий сніг з волохатих віт? Дурниця. Нічого також і в моїх віршах, які я дряпаю в честь володарки неба і лісів.

Ходили всі гуртом на річку. Белехови, „старобрачні“, Наташа, Абрам, Кривошейка, Зося Врублевська, Агафон, я. А bestія, ця весна! Вона знає своє діло: спочатку вона поливає лід і зверху водою, розмочує його, потім напускає в річку води з лісів і як важницею тоді піднімає його до гори. Аж крехтить бідолаха, аж стогне, а піднімається ся. При нас надув ся коло берега, як раздратована жаба і з таким гуком луснув, що Муся-старобрачна вся пригорнулась до Миколи-старобрачного.

(Мушу, Вадиме, зробити тут тобі серйозний наганий: ти занадто уважно придивляєш ся, як Миколина рука лягає на стан Мусі. Весна весною, але ти мусиш пам'ятати, що Весна—це відома спокусниця. Май це на увазі!)

Селяне теж вийшли подивитись. Але вони естетичний бік справи поминали. Бідні матеріалісти: вони обмірковували, як швидко зійде лід, щоб можна було ловить рибу. Я довго балакав з Федором. Це—просто водяник, він заріс

волосом аж по самі очі, як камінь мохом у воді. І сам як камінь, важкий, неперворотний і добродушний. Добродушний до того, що охоче дозволяє шайтанові красти його рибу, аби тільки не багато. Казав, що за тиждень ми вже зможемо виїхати на лови. За це я йому дав закурить „турецького“. Він би нічого не мав проти чарчини „гарячої“, але це вже другим разом.

По дорозі додому Наташа сказала мені:

— Ви, здається, тільки з мужиками умієте балакати?

— Голубко моя? Мій дід був мужик. Чому ж би я не вмів говорити з своїми батьками?

Наташа здивувалась, потім захопилась і стала говорити, що мужики—найкраща частина нашого капіталістичного громадянства. Бідна дівчина, вона думала, що я це хотів сказати. Я підтвердив і нам обом стало приємно. Може не зовсім від того, але то не важно. Важно те, що вітер був такий бадьорий, пахучий, що небо голубіло зворушливими шматочками, що у всіх рожевіли щоки. Навіть у Наташі. Вона часто поглядала на Мусю й Миколу. Ой, Наталочко, весна й на тебе ділає? Та ба! Ніколи для тебе не буде весни.

Я вже привчив себе без ніяковости дивитись їй в лице, але коли-б я помірав без жінчини, то й то, здається, не зміг би обняти це моторошно-худорляве тіло з плоскими грудьми і вивареним у окропі, змореним лицем. І так само ніхто, видно, не поласить ся на неї. Всі з нею так поведуться, ніби то само собою відомо, що Наташа ніякого відношення до таких річей не має. Цікаво, чи пам'ятає хто небудь, що вона все ж таки не безпола істота? Абрам, наприклад, учора при ній почав щось таке оповідати, чого-б ніколи не намілював ся сказати при Зосі або при Мусі. І ніхто, ні сама Наташа не звернула на те уваги. Хоча, здається, Наташа трохи почервоніла. Інтересно, чи вона коли небудь про це думає і як думає, то що саме? Що може думати

людина, у якої осліпли очі, якій недоступний цілий світ переживань?

Дістав з дому листа

16 квітня.

Перед вечером на розметений шматочок неба вийшло сонце погулять. Враз усе запосміхалось, зажило і заблищало. На снігу заграли жовто-зелені іскри, стовбури дерев почервоніли, шибки вікон загорілись як обхоплені пожежою.

Я вертав ся саме з лісу. Убоге село наше приліплене до гори поростами дерев'яних хаток, було похоже на купу печериць. Ця купа похмуро усміхала ся всім, чим могла, склом із вікон, залізом покрівлі на монопольці, шапками снігу на покрівлях.

Раптом хтось закашляв збоку. Я озирнув ся: кроків на десять від дороги на пню сиділа Наташа. В трухлявому, пористому снігу вузькими ямками чорніли сліди її ніг.

— А ви чого туди забрались?—гукнув я.

Наташа щось одповіла, але я не розчув. Продершись крізь рідкі куші, я пішов до неї. Не доходячи ступнів за три, я вже бачив, що Наташа якась не така, як завжди. Негарні синюваті губи її загнули ся на кінцях у низ і від цього було вражіння, що вона з'їла щось дуже погане.

— Ви чого тут сидите з таким виразом світової скорби на лиці? Хіба не бачите, який чудовий вечір?

Я ще був переповнений дзвінким шумом соснових віт і мені хотіло ся кричати так, як я годину тому кричав у яру, де стояли Федотові калкани на лисиць.

Але Наташа тільки винувато, кисло подивилася на мене і скривила губу у блідосиню посмішку. Вигляд у неї був зовсім не блискучий. Під сліпучими проміннями сонця видно було зморшки на лобі, під очима, біля рота. Шкура—жовта, недужого кольору, шия—худа до того, що я почував себе винним за щось.

— Що з вами? Га? Гайда до мене чай пить.

Наташа одмовилась. Замість того вона мені сказала, що Муся і Микола дуже засмучені,—річки розлили ся, за-топило скрізь дороги і місяця два тепер не можна буде ру-шити нікуди.

— Так ви за них так страдаєте?!—скрикнув я.

— Не за них, але все ж таки подумайте, як це її. І головне те, що дозвіл уже єсть, а їхать не можна. Так, знаєте, все на світі, одне єсть, другого нема...

Помовчавши, вона раптом якось хрипко й з жальким смішком додала:

— А у декого і нічого нема...

— Ну, знаєте! — проговорив я, немов не помітивши її тону.—Це так збоку здаєть ся, а у кожного щось своє єсть.

Але мене здивували її слова і стало ще більш ніяково, немов я непроханий вліз у чужу хату, де занято своїм горем.

Я попрощав ся й хутко пішов до дому. Але весь ве-чір у мене не виходить з голови Наташа. Без всяких сан-тіментів, мені її страшенно жалько. І тим більше, що мені можна дозволити собі таку розкіш, як жаль до другого. Не теоретичний, примусовий, а той жаль, який сам виступає з душі, як золоті, пахучі краплі на корі переповненої соком сосни. Я перевірів: так жаліти можна тоді, коли сам не потребуєш жалю. Так давати може той, хто сам має над-лишок.

Але до чого тут „давати“? Що я дам їй тим, що по-жалію про себе її?

Вчора вона мені сказала на обідді:

— А ви все рубаєте дрова Ставському?

— Рубаю.

— Чому ж він сам цього не робить. Він зовсім — не хворий.—Лінуєть ся просто. Він вас експлуатує. Це дуже не гарно з його боку.

Коли я їй сказав, що я се й сам знаю, вона здивува-

лась: так чому ж я все таки позволяю дурити себе. Мого пояснення вона не зрозуміла. Я їй сказав, що лінь—також хвороба. Мені приємно давати навіть тому, хто міг би сам узяти. Нехай йому буде приємно, що він вище за мене і може мене експлуатувати. Я хочу йому хоч цим дати приємність.

— Значить, нехай пролетаріат не бореться проти своїх експлуататорів?!

Вона аж жажнулась. Але я її заспокоїв: між мною і пролетаріатом є різниця: тут я сам дозволяю експлуатацію, а там се виходить проти волі.

Наташа зосталась цілком задоволена. Інакше, що ж се вже виходило б! Навіть такі прості істини як те, що пролетаріатові треба боротись проти експлуатації і їх можна брати під сумнів? Це б їй було зовсім не по силам...

Тільки що прибігав до мене Микола: він сіромаха, загнав собі дерево в руку і не може принести води. А Муся почуває себе негарно і треба для неї, для якогось лікаря, запарити води. Мені подобається, що Микола не любить, щоб йому помагали. Все, чим він користується од других, зараз же тим чи инчим вертає. Це ознака самоповаги. Взагалі, він і вона поважають себе. Це видно хоча б з того героїчного бажання чесно і отверто кохати ся, яке шість місяців держить їх на становищі хроничних новобрачних.

А, одначе, я так не робив би. Бо в сьому все ж таки нема справжньої самоповаги і віри у себе. Коли ти, дійсно, любиш, віриш (а без такої віри не може бути й любови) то чому ти не можеш тільки собі доручити міць і чистоту твого кохання? Власне, як раз навпаки, коли ти, дійсно себе поважаєш, коли ти нелукаво сам перед собою знаєш, що любиш цю людину і берегтимеш свою любов, і творитимеш її що години, що моменту, все життя своє, то хіба не ображає те, що тобі не довіряють, що тебе контролюють,

що ти не можеш всею істотою віддати ся своєму чуттю доти, доки хтось чогось тобі не дозволить?

Тут якесь непорозуміння у старобрачних. Коли б я не бояв ся, що з моїх слів вийде принципіальна суперечка, я б їм по щирости порадив, не мучити себе. Коли я приніс води, Муся вийшла до мене в сніи з головою пов'язаною мокрою хусткою. Від цього вона похотжа була на манашку. І, справді, у неї таке тихе, спокійне щось у лиці. Як би не трохи кирпатий ніс, була-б зовсім мадонна. Хай собі гріють воду. Здаєть ся, їм не це потрібно. Але то їхня справа, кожному видніше, що йому треба.

Що до мене, то мені кінче треба написати ще раз про гроші. Щось не дуже там, на волі, хапають ся посилати сюди допомогу. Навіть, каналії не відповідають. Треба лаятись.

19—IV.

.....

Цілком несподівано по обіді прийшла Наташа.

— А я до вас чай пий!—заявила вона задиракуватим, піднято веселим голосом.

Коли вона роздягалась, я побачив на ній нову кохточку з якимсь бантиком під шиєю. Волосся (єдине що у неї дуже гарне) лежало на голові з такою неможливою потугою на кокетство, що я трохи не почерворів.

Вона зараз же почала оповідати про нову книжку журналу. Я ставив самовар і старав ся піддержувати бадьорий, навіть якийсь безшабашний тон, що взяла вона. Чому би їй, справді, хоч раз не побути безшабашною?

От погано тільки, що вона на йому держалась, як на канаті. Весь час почувалось, що ось-ось змахне руками, скрикне й полетить у низ. А до того видно, сама дивувалась, своїй одважності й нахабству. Іноді, не розчувши добре, що я сказав, вона злякано питала:

— Що ви сказали?

Очевидно, думала, що я сміяв ся з неї або збирав ся спихнути її з канату. Заспокоєна моєю відповіддю, вона знов балансувала, загонисто сміяла ся, чепурилась, поправляла зачіску, потім зупинялась і здивовано дивилась на мене, змішавшись і злякавшись.

Я нічого не помічав, дмухав у самовар, мив шклянки, сміяв ся, жартував. Наташа все смілівішала.

За чайом вона ущипнула шматочок хліба, зробила баньку і кинула нею у мене. Я інстинктивно ухилив ся, зовсім не через те, що це *вона* кинула, а мимоволі, не думаючи про те.

Але Наташа раптом злякалась, ніс од хвилювання їй почервонів, — вона не витримала і полетіла з свого канату. Закривши руками лице, притулилась головою до стіни і гірко заплакала.

Я — патентований дурень: замість того, щоб здивуватись, не помітить нічого, звернуть усе на те, що у мене в хаті чад од самовара і в неї, певно, заболіла голова—я почав потішати її таким тоном, з якого їй стало ясно, що я все розумів.

Не дивно, що від цього вона ще більш розридалась і закриваючи лице, схопила свою хустку, шубку і побігла з хати.

Я zostав ся як дурень.

Ходив у ліс, не допомогло ся. Заходив до неї, — не пустила. Перед очима стоїть її жальке, до блиску вимите лице з цею зачіскою, з очима, в яких напружено зупинив ся страх, сором, благання. Вона певна, що образила мене своїм невинним, убогим кокетуванням, своїм „нахабним“ бажанням того, що має всякий паразит.

За вікном гасає вітер, як буйний верховинець на ди- кім жеребці. В щілини між хмар виставляє часом жовтого носа місяць, зазираючи на землю. На горіщі щось рипить і гидко хвилюють ся таргани. Піти хіба в „клуб“, до Беле-

хових? Боюсь. Як що вона там, то щоб чого не сталось з нею знов. От єрунда!

20—IV.

Зустрів Наташу на березі,—сиділа на камені і палицею чистила болото з чобітків. Побачивши мене, підняла голову і напружено, чекаючи стала дивитись мені в лице.

Але чорта з два, тепер мене так не захопиш, я вже наготовив ся. Скинувши наотмаш шапку, я найбезжурніше махнув нею і крикнув:

— Добридень, Наташо! Ви помічаєте, що сьогодні вже зовсім весна? Що ви, чоботи чистите? Даремна праця, все одно налипне знов болото. Ви так, як я.

Піднявши ногу, я показав їй чобіт, на якому висіло з пуд рудоватої мокрої маси.

Наташа засміялась.

„А? Смієш ся? От се я розумію“.

Я підсів до неї, привітав ся, виняв з кишені соснову, лапату гилячку і подав їй.

— Прошу від мене букет із тайги. Тільки що зрізав в оранжерії. Чудесна, правда?

Наташа взяла її синіми од холоду пальцями і стала милуватись.

Гилячка, правда, була дуже гарна, але все ж таки не до такої степені, як се здало ся Наташі. Вона аж зхвилювалась і так почала дякувати, що мене знов обхопив страх: чи не зробив я якої дурниці, чи не думає вона, що я глузую з неї?

Ні, здаєть ся, сього не подумала. Щоб цілковито вибити з неї навіть тінь такої думки, я сказав їй пару ловких компліментів, разів зо два галантно й серйозно подав руку при дряпанні на гору і, довівши, до її хати, сердечно й цілком щиро стиснув довше, ніж треба руку.

Зате сьогодні я міг працювати, я вивчив цілий зшиток безкрайого Туссена і Лангшейдта! А тепер спать!

21—IV.

Белехов, між инчим, сказав, що з Наташою якась зміна. Муся підтвердила. Я ужинав кашу і читав „Новое Время“. Белехова зневажливо скривила губи і сказала, що таким жінкам, як Наташа, краще всього було б носити чоловічу одержу, а то сором за людину, коли вона зробить себе смішною. Я мимоволі поглянув по хаті,—Наташі, розуміється не було.

22—IV.

Мені вчора прийшла одна думка в голову. Ми революціонери, соціалісти, жертвуємо спокоєм, молодістю, всім життям за ідею справедливості, за бажання допомогти ображеним і знедоленим, ми такі гуманні з людськістю, чому ми такі жорстокі з одиницями, чому ми байдужі до щастя, навіть не щастя, а невеличкої, скромної радості найближчих своїх товаришів? Невже то правда, що щастя людськості буде куплено стражданням людей? Чи то необхідно?

І знов: чому любов, пошану ми даємо тим, хто й так уже має багато, — гарним, розумним, здоровим і через те щасливим? І через що ми караємо тих, які й так покарані, — негарних, нерозумних, недужих, нещасливих?

На ці думки наводить мене Наташа. Через те, що вона негарна й нерозумна, через те, що вона й так уже покарана, — ми відносимся до неї недбало, без пошани, иноді підсміюємося, не злісно, але все таки образливо. Як раз повинно бути навпаки: через те, що Наташа нещаслива, ми повинні б виправити нашою уважністю, любовию ту несправедливість, яку вчинила природа. Самій природі оповістити

війну! Природі і громадянству, яке звикло посміхатись і танути перед тим, що воно назвало собі красою.

Ой, ой, Вадиме, а чи не занадто ти береш на свої плечі, хлопче, га? Ось в цю хвилину, коли ти пишеш це і уявляєш, як міг би ти кохати Наташу, що ти почуваєш? Чи обняв би ти її так, як колись обнімав хоч би Тету, яка, як тобі було відомо, сміяла ся з того, що ти звав своєю „душою“?

Звичайно, *так* обняти трудно. Не можна зразу викинути з своєї істоти тисячами віків надбані поняття краси, справедливости і всього того, що ми звемо мораллю. Але чому б я не міг так само пожертвувати собою для Наташі, як жертвую для тих Наташ, які звуть ся народом? Чому б я не міг, наприклад, дати їй хоч на місяць — два те, чого вона ніколи не мала й не матиме — кохання? Через три місяці я все одно вже не буду тут, невже я не можу присилувати себе цей час віддати людині, якій це загроє хоч на мент життя. А головне, це б її підняло у власних очах! Вона повірила б у себе і вже тим одним стала б дужчою.

Ой, ой, Вадиме, а як вона побачить, помітить твою милостиню? Чи не впаде вона ще нижче? Чи витримаєш *ти*? чи сховаєш свої віками, як ти кажеш, всмоктані поняття краси і справедливости? І при тому так, щоб вона ні на мент не подумала, що ти даєш їй з жалости? Тим жалість і паскудна, що вона у власних очах принижує людину. От в чому, хлопче, закавика!

А з другого боку, не треба забувати, що природа утворила кохання зовсім не для усолоди коханців. На жаль (чи на щастя, не знаю), природа не так галантна й альтруїстична, вона має собі свої завдання — дітей. Вона платить коханням, а ти їй давай за се дітей. Але діти—се ж ті самі люди. І що ж виходить? Я дам одній Наташі втіхи на два місяці, а за се утворю нову цілу Наташу. І до того, ся нова Наташа буде й *моя*. А я остільки ще поважаю себе, що не можу й подумати, щоб моя дитина була Наташою.

Ага, от і попав ся! „Наташою“. Значить, Наташа і в твоїх очах—погана?

Що значить „погана“? Не погана, а нещаслива.

Ні, хлопче, не крути: се майже все одно.

А хоч би й все одно, то наплювать! Я не хочу творить нових Наташ. Коли б я міг на все життя zostати ся з Наташою, коли б міг своїх дітей родити так, як я вважаю найкраще, тоді инча річ. Але я не можу zostати ся з Наташою!

Чому?

Тому, що моє життя потрібне инчим...

Брешеш. Ти можеш так само, будучи з Наташою, друкувати прокламації, бути агітатором, працювати на фабриках. Ти просто—блягер, такий же як і всі. Ти вибираєш такі жертви, які *тобі* приємні, які перш усього *тобі* дають втіху. А я знаю, ти хотів би кохати жінку гарну, розумну, сильну духом і тілом, та тільки з такою хочеш родити дітей, се—твоя затаєнна мрія. Але чому так? Тому, що *тобі* се приємно. Тому ти й „порядний“ такий з жінками (як ти себе втайні звеш) тому ти не маєш „байстрят“, що з раюванням думаєш про той час, коли з радістю і побожністю родитимеш з вибранницею дітей. Ні, серце, се не порядність, а такий же еґоїзм, як і той, коли людина іде на нечесну службу за для вигодних умов її.

Я заплутав ся—і нічого вже не розумію. Одне я бачу, що з собою далеко трудніше погодитись, ніж з ким инчим.

Але чого я хочу, зрештою? Робити те, що мені неприємно? Та се ж цілком природно, що всяка жива істота для піддержки свого існування мусить вишукувати корисне й приємне для себе. Коли б було навпаки, коли б її тягнуло до шкідливого й неприємного, то всі б індивіди повилимерли і зникла б та сама людськість, для якої ніби весь сей шум учиняєть ся.

Ага тепер „природно“, а п'ять хвилин назад проголошував війну сій самій природі і виправлять її брав ся?

А, к чорту!

24—IV.

От зачепив собі мороку, їй богу! Ношу ся, як кішка з кошеням, із своєю вигадкою і одчепитись вже не можу від неї. Маєш собі! Їздив з Федотом у ліс і нічим йому не поміг, і розсердив чоловіка.

А Наташа, як навмисне, все попадаєть ся на очі. То, здаєть ся, ніколи її не зустрічав, а тепер тільки її й бачу. Вчора завели ніби принципіальну розмову про кохання. (З цього завжди починаєть ся!) Вона цілком погожуєть ся зі мною, се-б-то, що иноді люди можуть кохати ся, як то зветь ся, тільки тілом.

Що в цьому нема нічого поганого, аби не було від того таких наслідків, як діти, наприклад, або щоб одна сторона не була обманута й не думала, що тут дійсна любов, на все життя і так далі.

І при цьому вона так несміло, так жадно поглядала на мене, що мені здаєть ся, вона також думає над тим, що й я. Але яке це свинство, що вона так боїть ся, що вона так принижена, що вона готова хоч крихту підхопить, аби їй кинули її. Як вона ловила кожну фразу мою і зараз же гаряче й переконано повторяла її своїми словами. Про дітей же сказала, що се, дійсно, гріх родить їх, коли не маєш спромоги зробити їх сильними людьми. І додала, що Врублевська, наприклад, зробила собі викидиш, бо не може ж вона з дитиною тікати, чоловік її також не має нічого проти.

Мені здаєть ся, що про Врублевську вона сказала для того, щоб дати мені зрозуміти, що в крайньому разі, як инчі засоби не допоможуть, Врублевська, як акушерка, зробить їй, Наташі, викидиш.

Але разом з тим як все таки це все ділає на Наташу.

У неї з'явила ся живість, веселість, іноді вона так гарно смієть ся. А хіба це мало?

Чи мало чи багато, але як мені прийдець ся, коли треба буде обнімати, цілувати, приставляти пристрасть, коли прокляті „поняття краси“ аж морозом сиплять по спині. Боюсь, що природа таки здорово розсердить ся і хоч-не-хоч, а упреть ся і про дітей боятись не треба буде.

Але що тоді буде з Наташою? Вона ж зрозуміє це.

Ну, зачепив мороку!

Прийшли Абрам і Ставський. В юлі, кажуть, тікати незручно. Треба в юні. Тим краще. Ставський все теоретизує.

.

26—IV.

От і свершилось. Цілком несподівано. Як раз в той день, коли я постановив залишити всю цю історію і дати і собі спокій і Наташі. Так зо мною раз-у-раз буває.

Бог з нею, я не хочу багато про це думать, але це все таки далеко тяжче, ніж я думав. Крім всього, у неї ще негарно пахне з рота. Але я, здаєть ся, нічим її не образив?

А все ж таки її лице світилось так, як ніколи, мабуть, не світилось. А все ж таки вона переживає тепер те, чого ніколи не переживала! Ось вона лежить в сей мент в своїй убогій хатинці і гарячими, инчими, ніж що дня, очима дивить ся у тьму. Таргани сухо потріскують лапками, але це вже не так тоскно слухать, як раніше. Добре, що я їй сказав „ти“ і назвав „голубкою“. Може, вона повторяє тепер ці слова і їй не так образливо думать, що ніхто не називав її так? Вона знає, що це на два місяці, нехай навіть догадуєть ся, що з мого боку є трохи притворства, що єсть більше жалости, ніж чого инчого, а все ж таки факт-фактом, її цілували, звали голубкою, милували.

Але, яка ця природа: навіть в факті такого насильства над собою є щось приємне. Здаєть ся, чим більше буде

мені гидко, чим більше я буду скручувать себе, тим приємніше буде мені. Цікаво.

2 мая.

Вчора вся наша компанія справляла майовку.

Я так і знав, що Наташа дасть усім зрозуміти, які між нею й мною відносини.

Я розумію, що це їй *треба*, це її піднімає, це її робить рівною зо всіма.

Але тут же й виявилась *моя* гидота. Хіба ж я цього не передбачав, що вона буде мене виділять з усіх, що дивитиметься на мене ніжними очима, що братиме коли треба й не треба за руку? Хіба я на все це йшов для Ставського, Белехових, Врублевської, хіба я не знав, що вони здивовано, насмішкувато, строго й підозріло дивитимуться на мене? А тим часом я страждав від того, що вони знають про мої відносини з Наташою. Мені *сором* було, що Ставський сміється з мене, що шопоче на вухо Врублевській дотепи про мене й Наташу. Хіба ж я *сам перед собою*, дійсно, видаюся смішним? Хіба їм було б справді, смішно, коли б вони знали *все*? Напевне, ні. Значить, з чого ж мені страждати? Аби я сам не загубив поваги до себе. Се мусить бути єдиним критерієм мого поводження з Наташою, бо вони судить не можуть. Одначе, минаючи всякі філософування, це трошки тяжче, ніж гадалось.

Взагалі, це мені де-що коштує.

О! Я вже починаю торгувати ся. Жаль, що нема у кого потребувати за свої благодіяння.

А то б просто в царство небесне попрохав ся. До чого душа сучасної людини просякла цими карами й нагородами! Нічого більш-менш людського не можна зробити, щоб дух цієї подлої моралі не шепнув тоді: „молодчина, ти заслужуєш нагороди“.

З цього часу годі, Вадиме! Щоб ти себе тримав у руках. З завтрашнього дня за книжки, за весла, за сіті, Федот уже двічі на річку кликав. Кінець—філософіям!

10 мая.

Наташа цвіте, хоч її душу разривають два бажання. З одного боку їй хочеться, щоб всі бачили, як я кохаю її, як милую. Вона б, як би могла, прилюдно, на очах всіх обнімалась би, кричала слова кохання, пристрасти. А з другого боку їй хочеться таємности, побачень крадькома, темних ночей, цілковитої тайни, яка робить поцілунки такими привабними, солодкими, гріховними.

Я нічого не маю ні проти того, ні проти другого. Прошу дуже: прилюдности?

Маєш прилюдність: за обідом, в „клубі“, на проходах я завжди біля неї, шепочу їй на вухо дурниці, прислужую, словом, трохи не обнімаю.

Таємности? Можна й це. Я прокрадаюся у ліс, чекаю за кущами (хоча нам дуже легко стрічатись у мене чи в неї) брожу з нею по лісі до ранку слухаю солов'їв.

Але не тільки солов'їв я слухаю! Я чую крім того, як потрохи прокидається в Наташі самоповага. Це родить в ній свої слова й думки. Вона вже не все моє повторяє.

Вчора Агафон знов натякав мені на Наташу. Нарешті, отверто почав підсміюватись і питати, як я міг спокуситись на таку суху „тараню“. Я теж сміяв ся і говорив, що вона мені подобається. А з сим уже нічого не зробиш, такий смак.

— То правда. Ну: взагалі чудакуватий хлопець — рішив він.

Я з цим погодив ся.

І мені радісно, що я вже весело можу слухать на-смішки і не думать про те, що на мене допитливо й з жалем дивлять ся, коли я сижу з Наташою. Так буває, коли вилічиш хворий зуб. Чи тепле, чи холодне їси чи гірке, чи

солодке,—болю немає. Навмисне пробуєш всякими способами, які раніше корчили всього,—ні крихотки болю! Чудесно!

Очевидно, не всяка ідея ні дочого нездатна. Я думаю, що це в великій мірі залежить від того, як з нею поводитись. Треба тільки, щоб ідея не лежала в однім мозку, а просочувалась в ті місця, де лежать тисячелітніми залежками незримі володарі нашого думання й поведження, приписи нашої ветхої моралі. Просочившись, вона їх нищить і тоді перестає бути боляче, соромно, перестаєш робити так, як раніше, робиш так як згідко з цією ідеєю, що заняла місце, старих владик.

Бо инакше, як же пояснити те, що я, дійсно, тепер не почуваю себе залежним від суду Белехових і їже з ними? Вони судять так, як можуть судити на підставі того, що мають. Так часто буває, ми мучимось неприхильним судом своїх суддів, хоч і знаєш, що судять вони не вірно. Та навіть, коли б Белехови й знали все, вони б судили инакше, ніж я. Так мені здається з тих шматочків розмов, які я чув.

І нехай собі.

20 мая.

Я дуже радий, що Наташа приймає розлуку без особливих драм. Вона на осінь теж уже буде далеко звідци.

Ми рушаємо через три тижні. Земля уже навіть в ярах почина висихати.

Але якась чудна була сьогодні Наташа. І Господи, яка негарна! Так трудно було — весело посміхатись, коли вона повисла мені на шиї і дихала в лице негарним своїм запахом. Щось ніби сказати хотіла. Я знаю, просить, щоб не покидав її. Але молодчина: здержала себе. Це теж великий крок вперед.

Вже нічого не роблю. Віддав Миколі всі книжки. Сей

хлопець мені дуже подобаєть ся. З того часу, як вони по-
вінчались, він, очевидно, почуває себе тут, в глухій тайзі,
як в рідній оселі. До Мусі він ставить ся, як до королеви.

Навіть щоденника свого вести не хочеть ся. Цілі дні
лежу у лісі або сижу з Наташою. Вона, виявляєть ся, вміє
співати. Знає багато українських пісень, слова, які так ко-
мічно вимовляє, що не можна слухать. Вона каже, що тільки
тепер вона розуміє, що значить жити. Вона, очевидно, все
більш і більш кріпшає. Коли треба нагороди, то я її маю.

.....
.....

2 іюня.

Наташа заявила мені, що вона вагітна. При цьому так
чудно дивилась на мене, що я не повірив.

— Це правда?—мусів я спитати.

— Правда.

— Як же це так?!

— Що саме?

— Ти ж... Ми ж умовились, що ми не матимем дітей.

— Хіба це від нас залежить?

Вона здавалась такою пришибленою цим, що я почав
потішати її. Ми ж могли ще зробити викидиш. Це—страшно,
це—неприємно, але як же инакше?..

Вона згожувалась і обіцяла почати робить заходи для
цього.

Сьогодні вона мені сказала, що Врублевська рішуче
одмовляєть ся допомогти їй, що там вийшов цілий скандал,
коли довідались, що вона хоче робить аборт, це, мовляв,
неморально, подло, жорстоко, протиприродно.

— Що ж буде? Що ж буде?!—з одчаєм повторяла вона
і знов подивлялась на мене чудними очима.

Я їй нічого не сказав і одіслав до дому. Над цим
треба подумать... Я піду до Врублевської...

3 іюня.

Так, тепер мені ясно, що не Врублевська не хоче, а сама Наташа. Врублевська переконана, що я звів Наташу з розуму, що я її трохи не згвалтував. Всім відомо, що я присягався Наташі кохати її вічно, що я молив-благав, що я її улещував гарними словами вільного кохання, рідности душ і т. п.

От тепер я розумію, чого Микола й Муся останніми часами так дивно поводитись зі мною, з такою холодністю й погордою. От що значять натяки Абрама і та розмова Ставського, в якій він так грубо говорив до мене. Їм уже тоді було відомо, що я вимагав від Наташі викидишу. А ми ж ще й не балакали про це! Вона забігла вперед.

Але чого ж инчого я міг сподіватись від Наташі? Щоб вона сказала, що я її зовсім не кохав, що я вважаю її за таку, з якою не хочу мати дітей, що я якусь фінантропію розводив з нею? Хіба їй можна це сказати, не підризавши собі цим тих крил, які почали відростати? І хіба я можу це сказати?

Але сказати, що вона не хоче мати дітей, Наташа могла би. Так, це вона могла і повинна би. Але цього, очевидно, вона не хоче. Чого ж вона хоче?

Одначе я почуваю себе чогось зтомленим. Я занадто багато, здається, ходив по лісі. Ляжу спати...

Не спить [ся. Я знаю, чого хочеть [ся Наташі. Вона хоче більше того, ніж я їй хотів дати. І хоче взяти силою, примусом. Примусом!

Тихше, Вадиме, тихше. Не можна так пускати свою кров, щоб вона піною*сказу заливала мозок. Ти знов...

Ні, я не можу спокійно про це думати. Вона знає, що я думаю про рощіння дітей і цим хоче прикувати мене до себе. О, ловко попав ся!

Ну, та навряд чи вигорить, голубко, ця справа у тебе. Ти так піросла, що хочеш боротись? Гайда.

4 *юня.*

В колонії—життя і рух. Всі заклопотані, обурені, всіма опанував благородний гнів на мерзотного спокусника. Я їх розумію. Будь на місці Наташі гарна, енергійна дівчина, яка сама собі прокладає шлях життя, яка сама за себе може вступити ся,—мій вчинок був би ще зрозумілий: закохав ся, кохав, розлюбив. Але тут... Закохатись в цю негарну, бідну, обижену дівчину,—неможливо. Просто скористував ся її неспілістю, безпорадністю, обдурив і тепер тікає.

Але не це важно. Вони праві і, Наташа права, може, й я правий. Важно те, що Наташа мене уникає. Вона хоче, щоб я пішов до неї. Може, їй досить, коли я дам їй свою гордість у викуп за свободу? Добре...

...Вона не сподівалась мого приходу. Змішалась, забігала, але зараз же опанувала собою й наготовилась. Вона, очевидно, ждала від мене докорів і вимог пояснення незрозумілих чутток. Але я тільки спитав:

— Як же буде, Наташо?

Тоді вона почала з обуренням говорити про міщанство Врублевської, про її жорстокий пурітанізм, про кумедне відношення товаришів, які чогось лізуть утішати її, боронити від мене, які мішають ся не в своє діло.

— Але як же все таки буде, Наташо?

— Господи! А я знаю? Я нічого сама не можу зробити. Що я тут можу?

— Але ж Врублевська каже, що коли ти серйозно хочеш, то вона візьметь ся...

— Неправда! Вона сама мені сказала: „Як ви можете позволять йому (тобі, значить) так знущатись над собою? Він повинен був знати, до чого він вас доведе. Я, каже, з принципу не зроблю цього, я, каже, взагалі проти таких абортів“. Так вона мені казала. Фу, як це негарно, погано брехать так! Я їй цього ніколи не прощу.

Я довго сидів, а Наташа все говорила. Вона ні слова не сказала про те, щоб я не їхав, а лишався з нею. Вона тільки декільки раз плакала і голосно міркувала, що їй тепер треба робить, як устроїтись, щоб дитині було добре. Так наче вона не знає, що я нікуди вже не поїду і що не тільки їй, а й мені є клопіт про *нашу* дитину.

Але я їй нічого не сказав і пішов у ліс. Сижу над яром. Тудою ми через тиждень прямували б в Росію...

7—VI.

Це цікаво: ніколи ще, в колонії не було такого оживлення, як тепер, навіть тоді, коли Мішутін побив Крамського. І цікаво, що ця подія зачіпає й таких, які, здається, не здатні були ні до якого почування. Кожний вважає своїм святим правом, навіть обов'язком судити мене.

В цьому нічого особливого нема. Але особливе є в тому, за що і як судять.

Перш усього—моя вина не підлягає ніякому сумніву. Я—винний. Чи я кохав чи не кохав, чи щось обіцяв чи не обіцяв, — я винний все одно; на цьому всі, майже одногласно, згодні. Винного треба покарати.

Покарати ж мене треба так: я мушу повинчатися з Наташою. Коли я цього не зроблю, мені проголошується бойкот. При чому найпалкіші беруться оповістити про бойкот усі революційні кола в Росії та за кордоном. Не робити цього партійною справою, але приватно виключити мене з кола життя революціонерів.

„В склад мого злочинства“ входить порушення кількох заповідів старого завіту.

Перша: не прелюби сотвори.

Друга: не убій.

Третя: не обмани і т. д.

Важно одмітити те, що найбільш порядні, хороші люди—найбільш суворі й непохитні в бажанні покарати.

Звичайно, не всі говорять це просто й отверто. Деякі

заміняють слово „покарати“ словами „возстановити справедливість“; деякі вживають „охоронити себе від таких вчинків“; декому щиро здається, що вони допомагають мені подлість замінити „благородним вчинком“.

Єдиного тільки нема ні у кого: бажання улаштувати справу так, щоб, дійсно, допомогти нам.

Я щодня хожу по тайзі і думаю над цим. І що більше я думаю, то чужішими стають мені ці люди. Я не брешу собі, ні. Не тому чужі, що вороже ставлять ся до мене, а тому... Сам не знаю, чому, не можу схопити. Тільки мені так тоскно, що хочеть ся вити як псові, що одбив ся од своїх.

8—VI.

Я одмовив ся вінчатись. Одмовив ся прилюдно, у Белехових. З Наташою стала ся істерика. Я погорячив ся і наговорив усім багато неприємного. Трохи не вчинилась бійка. Микола назвав мене „подлецом“. Об'явлено бойкот.

Через годину заходив Агафон. Він один, здається, проти бойкоту. Питав мене, чи я готовий рушити в дорогу. (Цікаво, що тікають мені дозволяють). Я сказав, що zostaю ся тут. Віддав йому паспорт, хай дасть кому иншому. Він був здивований.

— Значить, ви вінчаєтесь?

— Ні.

Я дуже зтомлений. Все тіло, як побите. В голові тупа вага. Не можу писати.

12—VI.

Зустрів Ставського. Пройшов повз мене і немов не бачив. Вчора Врублевська звернула в бік. Невже вони гадають, що я можу зачепити їх. Сьогодні хлопчина приніс мені книжки, які я подарував Миколі. Тим краще.

.
.

2 *юля.*

Ішов лісом в тому місці, де часто ходив з Наташою. На поваленій сосні сиділа якась жіноча фігура, схилившись в позі безсилої туги. Це була Наташа. Слава богу, я тепер увільнений від тяжчого: я можу її не жаліти.

Вона, мабуть, давно вже помітила мене, бо помалу встала і пішла мені на зустріч. Здається, вона хотіла заговорити.

Я мовчки повернув у бік і пішов, не озираючись . . .

15—VII.

Я з ранку до вечора блукаю по лісі, як ранений вовк. Я не знаю, де моя рана, але мені так тяжко, що я лягаю лицем до землі і тихо вию. Від цього мені легше. Мені хочеться дряпати до живого мяса собі груди, гризти власні руки. Коли я встаю з землі, я чую сам, що очі у мене горять фосфоричним, тусклим світлом звірячої тоски.

Я кличу свій розум на поміч. Але який може бути розум тут в сій пустелі, де виють і гризуть свої лапи тільки звірі? Розуму тут нема чого робить, бо мука моя не має з ним нічого спільного. Він тільки роз'ятрує рану, поширює її.

Я не розумію, чого ж мені так безумно тяжко. Хіба я так тісно жив з цими людьми? І до цього часу я був самотою. Так само як і тепер, дні свої я проводив у лісі, на річці, без них. Але чого ж я почуваю себе таким самотним, таким знесиленим, таким безпорадним, як сліпе щеня, закинуте від матері.

Через що я так хвилююсь, коли бачу кого небудь з них? Я весь заміраю й холодію з ніг до голови. Вони часто проходять повз мою хату. Я чую їхній сміх гомін, чую окремі слова і мене обхоплює таке хвилювання, що я мушу сідати, щоб не впасти. А коли стихнуть їхні голоси, я лягаю на постіль і довго лежу слухаючи, як ноги і руки

щемлять ниючою тугою. Згадую окремі слова, які мені пощастило почути, і вони мене хвилюють, як слова коханої. Я люблю їхнє ліквідаторство, їхню любов до сектанства, все, що-хоч, аби се було „їхнє“. Я, як слідопит з романів Фенімора Купера, блукаю по тих місцях, де вони бувають і часом знахожу газети, забуті ними. Ці газети я не можу читати без болю. Правда, зустрічаючись з „ними“, я роблю склянні очі і прохожу з таким виглядом, немов у мене на дорозі нікого нема. Але що з того? Їх я, може, й обману цим. Та хіба мені це потрібно? А з собою як же мені бути?

Іменно, я—сліпе щеня. З глибини віків я несу в собі темну, владну силу, яка пхає мою сліпу морду до грудей матері. А коли одривають її, я скавучу і вию. Це єсть те, з чим природа не дала засобів боротись, їй це непотрібно. *Йй!* Але мені? Хіба ж я можу жити за цєю страшною тоскою, якої я навіть не розумію, яка живе собі в мені цілком незалежно від мене, яка підлягає чомусь, чого я ніколи не бачив на поверхні своєї свідомості?

Чи знали ті, що проголошували бойкот, що вони чинили?

Тихше, Вадиме, не треба так хвилюватись. Краще подумати, що робити.

Я можу піти до них і сказати: слухайте, товариші, справа була, в дійсности, так і так. Я скажу їм все щиро, правдиво, як було. Добре. Але що буде потім? Допустимо, що вони повірять мені (хоч цього не буде!). Тоді вони стануть на мій бік і Наташа впаде ще нижче. І вийде те, що я—слабший за Наташу, бо її стражданням купую собі спокій. Чи буду ж я спокійний? Чи зможу я дивитись байдуже на ту принижену посмішку, зацькований погляд, яким вона довитиметься до всіх, коли зрозуміє, через що з мене знято їхню кару?

А, може, піти до них і сказати так: Товариші, я обманув Наташу. Але посудіть самі, що буде, коли ви допустите, щоб родилася дитина. Я, дійсно, чоловік подлий, але

уявіть собі, що ви в'яжете до купи людей, для яких цей зв'язок буде одним стражданням. Хіба це потрібно вам? Карайте мене, але навіщо ще дві істоти мучить?

Або, може, просто піти і так сказати: товариші, я корюся вашому судові. Я—подлец; повинчайте мене і зніміть цим з мене мою подлість. Я згожуюсь, що тільки так громадянство може зберегти себе від неморальності її членів. Вірую і признаю, що кара—найкращий засіб виправити злочинця і возстановити справедливість. Каюся і обіцяю більше так не робити.

Уявляю, яким миром, яким гордим, спокійним чуттям задоволеності сповнять ся їх серця! Вони поведуть ся зі мною благородно, вони не викажуть торжества своєї перемоги, вони оточать мене увагою й ласкою. „Істинно говорю вам, один розкаяний грішник дорожче на небі за десять праведників“.

А ти, Вадиме, стоятимеш і кротко прийматимеш їхню жалість. Правда?

І все ж таки що мені робити?

А можу ще тікати в Росію. Так. Але куди я не явлюсь, скрізь зі мною буде свідомість: „тут, мабуть, уже попереджені, тут уже мене вигнано, тут уже тебе, Вадиме, беруть ся“.

Невже у мене вистарчить підлоти іти в такі місця?

І коли б вистарчило, то хіба я підду звідси? Хіба у мене нема ще одного подарунку матері-природи, про який я не знав?

Вчора я лежав у ночі на ліжку. Я уявив собі той час, коли родитиме Наташа. Все було добре. Мій розум функціонував цілком добросовісно. Він мені говорив, що кидати Наташу не можна, що дитина—моя, а дітей своїх треба виховувати і берегти. В той же час почувалось, що добродій розум, коли треба, може мені привести і інші, зовсім протилежні аргументи, такі ж справедливі й переконуючі. Коли треба буде, ці аргументи забуть попередні і я собі по-

кину Наташу й дитину. Все було зовсім добре, як завжди буває.

Але раптом мені уявило ся маленьке, червоненьке личко з безпомічними, безцвітними оченятками, здивована істотка, яка кричить через те, що їй треба кричати. І тут щось в мені клацнуло, як ключ в замку, розпахнулись кудись двері і всього мене залило такою теплою, такою дивною, невідомою силою, що я аж захлинув ся. Я нічого не думав, добродій розум десь присів, — ноги мої налили ся солодкою слабкістю і груди переповнились такою ніжністю, що я сам себе мусів піймати на глупій, розчуленій, блаженній посмішці.

Це є також „дар природи“, дякую красно. Коли я його урозумів, мені стало ясно, що нікуди вже звідци я не поїду, що воля моя, життя моє в руках Наташі.

Що ж робити? Скорити ся? Покірливо схилити голову перед дарунками природи, побожно зігнути коліна і йти до Наташі?

Чи одшпурнуть од себе к чортовій матері всі „дарунки“, всю темну спадщину дідів моїх і бути вільним?

Ех, дай спокій, Вадиме, з гарними словами! Насамперед справ ся хоч з тим болем, що ось в цю хвилину криє все круг тебе сизим, душним туманом. Ну, розуме, будівничий прекрасних сістем, струнких непереможних фортець, збудуй мені хоч маленьку халупку, в якій би я міг сховати ся і тихо вити. Ти—мудрий і гордий, джерело втіх, самоціль, краса людської творчости, ти — світ і факела і бог знає ще що, — оджени од мене темні сили сивої, давно померлої старовини дай мені твоєї гордості й ясности.

Ех, ти цуценя нещасне! Сидиш, дрібненько дріжиш, підобгавши тонесенький хвіст та боязко скавучиш!

19—VII.

Був у Наташі. Був і так мені й треба.

Вона, певно, ждала мене щодня, будучи переконана, що я обовязково приїду. І коли приїду, то се значитиме,

що я скорив ся. Бідна людина: вона ще не знає сладости великодушшя, її задовольняє примітивна втіха дикуна, який танцює над ямою, в яку попав його ворог.

В очах, в посмішці, в швидкій веселій ході, в недбалих словах у неї танцював оцей дикун.

— Чого тебе так давно не видно? Ти все блукаєш по лісі і поспівуєш свої хохлацькі пісні? Як тобі не надокучить. Я з хати й вийти не можу, комарі і мошки просто їдять мене.

Дійсно, все лице її було засіяне червоними прищами від комариних укусів. Це не надавало йому привабливості. Але Наташа вже не потребувала вабити лицем, вона мала щось дужче.

— Ну, як же тобі живеть ся. Я чула що ти сам собі тепер печеш і вариш? Уявляю. Хочеш, чаю зроблю? Я почуваю себе трохи погано, — душно і комарі вночі спать не дають. А у тебе теж вигляд не дуже здоровий. І тобі комарі не дають спати?

— Слухай, Наташо, я прийшов просити тебе: ще не пізно, зроби те, що ми умовлялись.

Наташа здивувалась і витягнула, як гуска, шию.

— Про що ми умовлялись?

— Щоб у нас не було дітей.

— Коли?! Нічого подібного не було. І я, їй богу, Стельмашенко, дивуюсь, як ви можете говорити так просто в очі таку... брехню. Ви це саме казали тоді на зібранні і я аж оніміла од сорому і через те не сказала нічого. Товариші навіть подумали, що це, справді, так було. Але коли я з вами умовляла ся? І як я могла умовлятись про таку страшну річ, як убийство власної дитини? Я—мати, добродій Стельмашенко, я не похожа на тих індивідів, що кидають своїх дітей і тікають. Господи! „Ми умовлялись“. Та коли, де? Як вам не сором... Я перед всім світом присягнув життям моєї дитини, що нічого подібного не було. Навпаки, у мене весь час од вашого поведження було таке вражіння,

що ви любите дітей, що у вас розвинені батьківські чуття, що ви — нарешті, порядна людина, яка з одної порядности не піде на такі річі, як убийство. Але я бачу, що помилилась і за це нестиму кару. Можу вам сказати, що коли я й хотіла один мент уступити вам, то се було під впливом чуття до вас. Але, дякуючи товаришам, я знаю тепер, в чому мій дійсний обов'язок. Ви можете кидать свою дитину, це ваше діло.

Я довго мовчав після цієї промови. Ні тоді, ні тепер я не розумію, чи вона щиро те говорила чи ні? Здається, щиро, сама вірячи, принаймні дуже бажаючи вірити у свої слова. А раз так, то про що більше балакать? Я встав і сказав їй:

— Не будем більше про це говорити. Я нікуди від своєї дитини не тікаю і не втічу. Негарно, що дитина матиме чужих собі батьків, але з цим нічого не зробиш. Може вам тепер трудно носити воду або робить щось, я можу вам помагати, ви скажіть.

Наташа непорозуміло дивилась на мене. Значить, я не лишаюся з нею і не тікаю від дитини?

В лиці їй раптом промиготіло щось злісне, уперте, завзяте. Я зрозумів, що вона мені цього ніколи не простить, що од нині ми розпочинаємо трудну, безглузду, жорстоку війну. А дитина наша буде тою крайною, де одбудуватимуться баталії.

— Ніяких послуг ваших не потребу! — сухо кинула мені Наташа, підборіддя у неї нервово, злісно й слезливо задріжало.

Як хочете...—проговорив я і вийшов. За мною зараз же зачулись ридання з викриками й дзвоном розбитого посуду.

28—VII.

Я живу як в самотності. Навіть селяне зі мною не балакають, — їм вигідніше держати руку за всіма, ніж за одним.

Я хочу себе переконати, що коли б товариші знали *все*, вони б поставились до мене інакше. Але це неправда: все одно факт лишається фактом, більшість принципіально стоїть проти „убийства“, як вони кажуть. Більшість все одно мусить знайти „винного“. В кожному нещастю ми завжди шукаємо винного, це нас трошки заспокоює. Винний же на те і винний, що йому належить кара.

Через те, що я не знаю винного, мені, мабуть, так і неспокійно, так тоскно і тяжко мені. Північне літо, душне і застигле, гнітить мене. Я чую, що сили мої слабшають, чую це тому, що ім'я Наташі починає викликати у мене сліпу лють. Часто я ловлю себе на мріях про те, як тікаю звідци. Все одно куди втікти, аби були люди, аби я міг чути любов розмову людей, міг доторкатись до них руками, думкою, бажанням. Це—слабість,—так говорить мій мудрий розум, а він все ж таки дещо знає. Ні, каже він мені, коли ти сильний, то знайди в собі силу, бути щасливим і тут в цих болотах та лісах, на одинці з комарами і звіррям, вигнаний з людського кола. І не тільки так, поверхово, з міною байдужного чоловіка, а дійсно всім почуттям своїм, сам перед собою. От тебе мучить, нестерпно, вогнево мучить те, що ти ходив до Наташі, що *ті* думають тепер, ніби ти злякався їхньої погрози і тому не тікаєш звідци. Ти стрічаючись з ними, робиш тільки вигляд, що тобі байдуже, а всередині ти корчишся від сорому, болю і заздрости. Коли в тебе є сила, коли ти справді думаєш, що вони тобі чужі, що їхня мораль є той самий батіг, проти якого возстав ти з перших кроків твоєї свідомості, коли ти воістину знаєш, що з ними ти не міг би жити, то що тобі, як вони про тебе думають? Що тобі від їхнього громадянства? Коли їхній суд, їхні погляди на тебе, їхня мораль викликають в тобі те чи інше *чуття*, значить, і ти такий же, як вони, і ти віриш, що судять вони так як слід, значить, мораль твоя є їхня мораль. І тільки тоді, коли не буде в тобі ніяких почуттів до їх, коли ні посмішки їхні,

ні зневажливо-горді погляди, ніщо не буде викликать відповідного *чуття*, тоді ти, справді, будеш вільний од них і од їхнього способу думання й почування.

От, який у мене мудрий порадник, мій розум! Може й так. О, коли б було так!

А чому б, справді, не спробувати? У всякім разі так чи инакше, я не похилю голови перед батогом. О, цього не буде! Хай зогние мое тіло в цих болотах і з'їдять його мої єдині друзі звірі, я не уклоню ся тому, що єсть жорстокіще за звірів. Я не уклонюсь моралі батога, не уклонюсь мертвим божкам з одбитими носами, яких мої судді принесли з пустель Єгипту і яких звуть справедливістю, правдою, благом,—мораллю.

Дякую тобі, мій розуме, тепер я вірю тобі. Колись я злякано циткав на тебе, коли ти шопотів мені богохульні речі на вухо. Тепер я чую в тихім шопоті твоїм голосну правду. Божки з одбитими носами ще живуть, навіть у тих, хто оповістив війну старому. Божки з одбитими носами володіють світом як і тоді, коли у них були ще цілі носи. Так само вони холодні, жорстокі, так само вони охороняють брехню во імя правди, ненависть во імя любови, смерть во імя життя. Так само годують їх одгодовані жерці жертвами з крові і соків людей. З байдужою, холодною, безстрастною урочістостью вони стережуть вічні скрижалі заповідів. Їм нема й не може бути діла до того, що люди хочять щастя, а не скрижалів. Та як вони це можуть знати, коли самі люди цього не знають?

Ми, соціалісти, хто—ми? Ми жерці цих самих божків. Ми не такі одгодовані, лінів і брехливі, як ті, проти кого ми воюємо. Ми — худі, фанатичні аскети, ми пустельники, що йдемо на жерців пишних храмів, де стоять божки. Ми йдемо проти них за те, що вони брехливо, недбало й еґоїстично дбають про божків, ми обурені на них за те, що вони підривають у нас віру в святість божків з одбитими носами, в вічність скрижалів. Ми хочемо вигнати одгодова-

них жерців, щоб їхнє місце заняли худі аскети, щоб авторитет божків високо підняв ся діяльністю, щирістю, самовіданністю вірних переконаних служителів. Але самі божки, самі скрижалі, незмінні, вічні, єдині, закам'янілі — мусять лишити ся. Так само божки люблять жертви. Але що щиріші, діяльніші, більш віданні жерці, то більше мусить бути жертв, більш справжньої крові. Коли лукавий, ситий жрець задовольняв ся фальшивою дівчиною — лялькою, то щирій мусить заколоти, як поросю, живу дівчину з гарячою кров'ю, він мусить покласти на руки божка справжнє серце, яке ще б'єть ся й дріжить...

Тільки що була у мене Наташа. Я писав, коли вона вскочила без стуку в хату. Розпатлана, розхрістана, з хоробливо блискучими очима. Видно, бігла дуже, бо од задішки не могла говорити. Я встав і мовчки чекав.

— Що ти робиш зо мною?!—нарешті прошепотіла вона. І не даючи мені говорити, голосно закричала:

— Що ти робиш зо мною?!

Потім упала головою на стіл і почала битись в риданнях.

Це так було несподівано, що я не знав, як мені поводитись. Одставлена нога її в стоптаному черевикові судорожно совалась од шарпання всього тіла. Шарф зсунув ся на плечі і видно було худу, покусану комарями шию, по якій проходив такий рух, немов Наташа весь час щось ковтала.

— Що я роблю?—нарешті пробурмотів я.

Вона підвела мокре, гостро негарне лице і подивилась на мене з такою ненавистю, що я мимоволі похолонув. Ненависть її була така щира, жагуча й велика, що Наташа навіть лиця не хотіла ховати, хоч знала, що в такий момент дуже негарна. Навпаки, вона немов навмисне піднімала його й показувала мені, немов їй любо було почувати себе вільною од сорому за свою негарність.

— Що ти робиш? Ти не знаєш? Ти не знавш? Ти оплю-

вав мене з ніг до голови! Розумієш? Ти заплював те, про що я мріяла все життя! Ти ще питаєш? Ти у мене одняв усе, усе! Я тепер ні чого вже не маю.

Вона раптом встала.

— Я прийшла тобі сказати... Чекай... Так, я прийшла не плакати тут перед тобою, а сказати тобі, що се так тобі не минеться. Ти думаєш, що ти погрався собі і кінець? Ні, голубчику, до кінця твого життя кінця не буде! Запам'ятай це. Я од тебе так скоро не одстану. Ха! Не думай, що можна так дешево бавитись хоч би з такою, як я!.. Прощай, але пам'ятай, чого я приходила!

Божевільно засміялась і вибігла. Коли я схаменувся і вискочив за нею, її вже не було. В темні ночі не чути було ні шороху.

Не треба брати цього так близько до серця: в певному періоді вагітності у жінок часто буває щось подібне до божевілья. З цим нічого не зробиш.

Може, піти до неї? Але що я їй скажу? Що житиму з нею, що любитиму, що дам їй те, чого дати не можу і чого їй тільки й треба?

Коли б існувала яка небудь сила, яка б була більша за мене, могла почути мене, допомогти мені, я б упав перед нею і благав її: допоможи мені, скажи як треба зробити.

Темно круг мене, тоскно, самотно. Я заблудився. Хто покаже дійсну путь?

29—VII.

Наташа утопила ся. На столі лишила записку: „В смерті моїй винен Вадим Стельмашенко. Скажіть йому це. Прощайте, товариші! Наташа“.

Це все. Записку сю приніс мені хтось, коли мене не було і поклав на столі, на видному місці.

Вона утопилась цієї ночі, після того, очевидно, як вийшла од мене,

Сьогодні ховали Наташу. Я хотів провести її тіло до могили. Вийшов з хати, коли вони пронесли його і пішов позад усіх. Але мене помітили. Підійшов Микола і сказав:

— Вас просять не ображати нашого товариша хоч в домовині. Не йдіть за нами“.

Я повернув ся і пішов у ліс.

Невже я так справді дуже змарнів, що Федот мусів спитати, чи не хворий я. Він, мабуть, знає все. Ось і про його я думаю, чи знає він чи ні, чи так ставить ся до мене, чи инакше. І через те, що я це думаю, у мене вже нема тої легкості в відношенню до його, що раніше. Вони, певно, думають, що я тепер тікатиму звідци. Але коли я це зроблю, я пропав, Наташа і вони мене переможуть. Побачимо. . .

.

Сила моралі—в тих почуваннях, які стоять під її впливом. Не факт осуду має значіння, а ті переживання, які виникають з осудом. Для мертвого, божевільного ніякий осуд не має ваги. Тирани не гризуть ся осудом тих, кого вони експлуатують.

Не міг би я гризти ся тим, коли-б мене піп осудив за те, що я не вірю як він. Я глибоко, до кінця переконаний, що осуд його буде не вірний і мені те не болить. Чому ж я це саме не можу прикласти до осуду Наташі і її прихильників? Хіба я сумніваю ся, чи вірний осуд їх чи ні? Значить, і я вірю, що я не повинен був обманювати Наташу хоч би маючи на увазі її благо? Значить, і я визнаю цього божка—правдивість, для якого важно тільки покірність йому, вірна служба, а не радість тої самої Наташі? Але ж всі її обманювали так чи инакше! Ніхто вірно не слу-

жив божкові, всі його обдурювали. Так, але не ігнорували. Він цього не любить. За це тепер і мстить ся.

Добре. Хай мстить ся. А я як буду з цим? Помста його в тих переживаннях, які я повинен мати. Коли вони в мені суть, значить, я признаю вірність осуду, значить, я признаю самого божка, признаю свою злочинність проти його!

Я мучусь. Це факт. Я мучусь так, як ніколи. Вони не виходять у мене з грудей ні в день ні в ночі. Коли я бачу кого небудь з *них*, я хвилююсь так, що у мене руки й ноги холонуть. Хіба я вчора трохи не побіг за Мішутиним. Хіба все життя моє не засноване тепер на цьому? Куди я піду, де діну ся? Викритий провокатор почуває себе краще, бо він має все-ж таки *своїх*. У мене *своїх* уже нема. Мені нема куди йти. Я можу скоритись, я можу втікти в таке місце, де мене не знають, але свідомість того, що коли небудь відкриється накладена на мене кара і моє „злочинство“ в'яже мене, душить мене. О, ні! цього не буде! Не піду я до вас. Хто переможе, ми ще побачимо.

20—VIII.

Я сьогодні так собі постановив: коли я почую, що ні одним рухом істоти вже не реагую на осуд жерців, коли, чесно і глибоко перевіривши себе, переконаюсь, що з душі моєї виметено все сміття після божків, яке тепер ще мені не дає вільно почувати себе, — тоді я виїду звідси. Тоді не буде *тікання* од них. Ти, сосно з карлючковатим корінем, ти, старезний моше, ти, тайго, будьте свідками моєї присяги!

Октябрь.

Мені не треба було так довго лежати на дохкій землі. Я, здається, серйозно застудив ся. Ага, в мені заметушилась подленька, хитренька думка: коли я хворий, то мені дозволяєть ся звернутись до *них* за поміччю. Може, навіть

навмисно заслаб, навмисно лежав, де небудь в темних кутках душі своєї мріючи про те, щоб заслабнути,—чорт мене знає!

Ні, брешеш, не звернусь до них!..

...Приходила Муся. Який я радий, що приходила іменно вона, а не хтось инчий. Я не одповів їй ні слова. Але не в цьому річ. Звичайно, я не одповів би, хто б там не прийшов. А те, що я нічого не почув, ось що чудесно! І до Мусі нічого не почув. Вона так винувано, так кротко питала, чи не треба мені чого. На одну хвилинку мені стало соромно за своє мовчання: вони можуть подумати, що я мовчав з кокетування, удавав страдальця і тішився тим. Але добре, що зараз же подумав: „Ну, й хай собі думають, що хотять“. І минуло, і я, не одповівши нічого, не почув від цього ні втіхи, ні страждання від того, що Муся пішла з непорозумінням, з винуватим виразом милого, тихого лиця.

А, може, це від хвороби? Я чую, як горить моє тіло і голова видається застромленною в окроп. Ну, й нехай! Все одно. Шкода: писати трудно, а мені хочеться говорити з собою,—я собі сьогодні подобаюсь.

Ще одно: я сьогодні думав про Наташу без звичайного холодного стиску в грудях. Я сьогодні вперше, коли говорити щиро, як слід думав про неї. Але, головню, не було цього дурного темного почуття якоїсь вини. А, може, це від хвороби? Може, це як раз ненормально, що я нічого не відчуваю в *сьому*. Я ж винен. Я винен, не дивлячись ні на що? Хіба ні? А коли винен у *сьому*, то у всьому винен і нема чого лежати мені тут з виразом ображеного...

Ага! Ось воно що! Я вже маю нахил визнати себе винним і піти покаятись. Це погано!

Ноябрь.

Особливо вони мусять бути незадоволені на мене за те, що я виставляв їхнє молоко. Добре, що я не був серйозніше слабкий.

Але дощі мене вбивають, — цілий день я мушу сидіти в хаті. У мене нема ні грошей ні чаю. Що, чи не хочу я через це піти до них? Фу, яку мерзоту вчинила мені ся хвороба,—до того ослабнути!

15 фєвраля.

Я потрохи починаю розуміти пустельників, які кидали світ і людей і задовольняли ся в своїх печерах самими собою. Мало того,—вони раювали з своєї самоти. Це були імморалісти чистої крови. Ніщо людське не зачіпало й не хвилювало їх. Чи розгортались перед ними кровоточиві рани страждання, чи спокушала їх слава, кохання, пустельники до всього були байдужі. Це є дійсний імморалізм. Я розумію їх. Розумію той дивний захват, який невідомо від чого схоплює всю душу. Він не гарячий, не бунтуючий кров. Навпаки, походить на те, як в морозний, сухий день розчиниш двері душно нагрітої, чадної хати. Легка, чиста свіжість доходить у всі кутки її і стає так вільно, бадьоро. Моя душа подібна тепер до розчиненої в морозний день хати.

Тепер я розумію навіть факирів, що днями могли стояти непорушно в одній позі. Я днями не стою, але цілі години просижую серед сліпучого снігу, слухаючи невідомо що. І в цей час, мабуть, заростають в моїй душі шляхи до людей. Скоро я зможу дивитись на їхніх божків з посмішкою далеких споминів.

Мушу признатись, я що не можу йти до них, ще рано. Ось хутко рік, як я живу самотою. Але мене не задовольняє то, що я не йду до них, що я гордо тримаюсь. Власне, в цій гордості є слабкість. Ні, я хочу тої сили, з якою міг би піти у всяке місце. Я хочу, щоб вони кидали мені в лице „подлец“, а мені це було-б так же байдуже слухати, як би вони сказали: „сьогодня понеділок“. Іменно, не ховатись в лісі, не в снігу і соснах почувати себе незалежним, непере-

можним, а там серед них, серед їхнього бойкоту, гніву, зневаги, обурення, насмішок, насильства. Піти до них і говорити з ними і не почувати *нічого*, коли вони будуть дивуватись, обурюватись, лаятись. Це — дійсно, буде сила дійсного пустельника. Мене уже обхоплює захват, я боюсь, що я дійду такої сили. Яж буду сильніший за всякого святого, який ховав ся від людей, який бояв ся їх, який святість свою викохував у цілковитій самоті. Ні, зберегти сю святість, цей тихий захват чистих, незайманих снігів серед бруду, гомону, гвалту людей, що бігають круг своїх божків, заховати там свою незайманість, от де сила!

Ну, добре, це все як на словах, тут, у лісі здаєть ся таким можливим. Добре. А що буде, коли я, пійшовши до них, побачу що небудь в роді того, що... Я не можу придумати нічого, щоб мене могло обурити. Дивно. Невже я досяг свого?

Ну, що я відчуваю при думці, що ось іду до них? От я прихожу до Белехових і кажу... Що кажу? Що небудь звичайне там, ну, „добридень“ наприклад. Вони мовчки дивлять ся на мене. Хто небудь бурмотить: „Досить нахабно“. Я сідаю, як ні в чім і сижу. Хочу балакаю, хочу — мовчу собі. Потім іду в Росію...

От, так! Я, здаєть ся, мрію про *них*, а не про свою силу...

Март.

Послав вірші свої. Нехай ці спробують похвалити! Любо кинуть перший камінь у глупий одбитий ніс божка! Уявляю, як обурять ся жерці! Подумайте собі: бити по носі божка! Це, значить, зовсім не признавати його божком. Це, значить, взагалі ніяких божків не признавать. Але що ж тоді буде з жерцями? Вони повинні стати простими людьми? Ні, вони мені цього не простять.

Цікаво, чи надрукують.

Апріль.

Рік, як почалась історія з Наташою. Я чую, що хутко можу піти до них. Але мене це мало зачіпає. Власне, дивно: я переживаю тільки захват. Чи не хвороба це? Перечитав те, що вчора написав: чистий бред якогось Заратустра. Учора Федот мені сказав: „А баби все боять ся. Цей пан, кажуть, з чортами діло має“. Через що? Їх лякає мій вигляд. Федот пропонує постригти. Хай стриже, мені все одно...

8.

Вадим трівожно прокинув ся і хутко сів на постелі: хтось кликав його, він виразно чув не то жалібний, не то нетерплячий окрик.

— Хто тут?—голосно спитав він.

Але в темі кімнати було тихо. В вікно номеру видно було десь далеко по улиці каламутно жовте сяєво лихтарів. В отельчику стояла цілковита тиша, значить, було годин чотирі—п'ять ранку, коли ніхто не приїжджає і навіть швейцар спить.

Вадим знову ліг,—йому учуло ся. Але якась незрозуміла тривога розростала ся все більше та більше. Хутко вона перейшла в холодаще чуття якоїсь одбутої катастрофи. Воно було страшно подібне до того почування, яке опанувало Вадимом, коли його останній раз арештували з важними паперами й одвели в участок. Там, лежучи на нарах, в камері і прислухаючись до непевної тиші участка, він почув всею істотою, що стала ся катастрофа, яка різала його життя на дві частини. І пережита частина, та, що лишилася позаду, була похожа на одрізок картини, на котрій видно людей без ніг, з одною рукою, хвіст коня, шматочок вікна, якась акція, але яка саме,—невідомо; другого одрізку нема і ніколи не буде.

Вадим знов сів на ліжку,—йому ясно уявилась тонка шия батька, що шарпалась, немов була приліплена. Так шарпається муха, що прилипла до меду. Він захався, знайшов помацки сірники на столику і засвітив свічку. На підлозі лежав піджак, який Вадим кинув туди, поспішаючи спати. Він одяг його і прудко заходив по хаті. Тяжке, непокійне чуття не зникало. Навпаки, може од безладного, зтурбованого вогника свічки, од голих стін номерка з ріжними орфографічними знаками блощиць, од зелененького убогого умивальника—воно побільшилось.

Ще не було виразного уявлення, в чому катастрофа, коли саме вона сталась,—безладу й прожогом миготіли вчорашні образи, слова, почування,—але десь внизу під точним розумом владно й неутримано наростала свідомість, що все перевернуто до гори ногами, що „все не так“, що сталась якась фатальна, не передбачена, всеруйнуча помилка.

Треба було щось робить. Це ясно. З таким чуттям не можна лишатись. Але що? В участку, принаймні, було просто: боротись. Заткнути, заціпити руками перерізані артерії і старатись установити нову ціркуляцію. Книжки, гімнастика, плани утечі. Вузький, але точний круг, по якому можна пустити збіднілу кров душі.

Але тепер? Все сплуталось, порвалось, злиплось, як потоптаний ногами виткий плющ. Помилка єсть—вже там, на дворі, з Теплою вона проглядала, а в хаті лупила його по щоках, як розлютована жінка, що спіймала чоловіка на паскудстві. Але ж де саме, де?!

Вадим все так же поспішно виняв з кишені товсту записну книжку з записками і став перегортати її, чогось шукаючи. Але потім, знайшовши одне місце і передивившись його, рішив прочитати певніше. Він перегорнув декільки сторінок назад і став читати те, що було важним для його в цей момент. Деякі місця він перечитував по два рази, деякі тільки перебігав очима, знаючи їх зміст.

Але читання не дало заспокоєння.

Вадим знов лежав на ліжку в безсилому непорозумінню: він не бачив помилки. А тим часом помилка була, инакше не було б цього сорому, що горів на щоках, не було б цієї тоскної журби, а головне, — цього болю, чисто фізичного, ниючого, ревматичного. Що біль вязався з батьками, це легко доводилось тим, що він зараз же побільшувався і ворушився, немов живий, як тільки Вадим згадував клітчасту кохточку матері або страшне шарпання батькової голови.

Але з якої речі? Невже заповідь: „шануй отця і матір твою“—живе в йому і карає болем? Ні, з заповідями скінчено, про це не може бути мови. Заповіді дають для того, щоб карати тих, хто їх не виконує, а не для того, щоб справді була пошана. Коли нема *чуття* любови, пошани, ніякий наказ не викличе його. Всяка ж заповідь викликає тільки лицемірря, тільки зверхні ознаки істинного.

А біль собі нив і справляв свою роботу, котра так само не підлягала контролю розуму, як не підляга робота шлунку, що перетравлює їжу. І через те всі міркування здавались маленькими, зайвими, викликаючими тільки ще більше чуття тоски, розтерянності, якоїсь незрозумілої катастрофи. А це, в свою чергу, на мент викликало гнів і обурення. Що таке? В чому, нарешті, річ, що трапилось такого? Ну, батько хворий, страждає, мати також, ну, з них знущаються, вони поневіряють, але в цей мент скільки людей страждає, помірає, корчить від мук. Сам власними очима бачив людей, які кидались од голоду під поїзд. Чому й тоді не було цього болю? Значить, досить трапитись якійсь біді з чоловіком, що зветься твоїм батьком, і вся будівля твоїх довгих літ в снігах рушить, як хлопчача хатка з піску?

І все ж таки обурення було само собою, а біль теж сам по собі. Мало того, обурення здавалось штучним, нещирим, в'ялим, як промова казенного оборонця на суді.

Ясно було одно: з боєм справитись не так легко. А раз єсть біль, нема нічого того, що творилось ці два з лишком роки. Так! Нема ні сили, ні гордого екстазу, ні перемоги над самим собою. Єсть безпорадний чоловічок Вадим Стельмашенко, з „вовчим білетом“ у кишені, без грошей, без притулку, без поваги до себе, з сантіментальним, глупим боєм, якого він навіть сам не розуміє. Не розуміє? А хіба цей біль не є з тої ж породи, що ніжність до істотки з безцвітними очима, яка прикула його до Наташі? Хіба це не та сама сліпа, ветха сила, перед якою розум скавучить як безсиле й злякане цуценя? Хіба розум, свідомість дали цей біль? Хіба вони можуть сказати йому: зникни!

Вадим раптом повернув ся на ліжку й злорадно посміхнувся: десь в мозку хитрою мишкою промайнула сіренька думка: „а для чого зникать йому?“ Це була перша вістниця слабости, одбою назад. Так, тепер лишається ся сказати: „а для чого зникати божкам?“ І після того поступить на службу околоточним надзирателем. Раз можна, треба повинно *карать*, то не все одно, чи то робить ся морально чи нагайом. Нагайом навіть гуманніше.

І все ж таки на душі було тоскно, непокійно. Міркування—міркуваннями, а треба було щось робить. Без всяких мудрацій треба було насамперед подумать про те, як устроїти батьків. Лишати їх у Рибаських—неможливо. Добути грошей наняти їм квартиру і перевезти. Скільки на це треба?

Вадим устав, узяв книжку і почав вираховувать, скільки треба грошей на квартиру, переїзд, на життя в перші місяці, поки він знайде роботу. Виходило рублів 200. Сума поважна, такої зроду він не мав.

Де ж їх узять?

Йому мимоволі прийшов на думку Микульський. Піти і попрохатъ позичити!

Але тут згадалось вчорашнє і сором горяче залив лице. І зараз же другий сором, сором за цей сором новою хви-

лею линув у голову. Потім виступив гнів, за гнівом—чуття страху і, нарешті, повна розтерянність і безпорадність.

Такий стан мабуть буває у того, хто не пускає куди-небудь буйну, нетерплячу юрбу. Він довго зі всіх сил держить двері, але у них протискується один, потім другий, третій і, нарешті, охоронець дверей, з одчаєм, злістю безсило пускає їх і, мовчки, дивиться, як вся юрба, з гвалтом, брудом, ревом вливається в заборонене місце.

Вадим позвонив. На дзвінок зараз же з'явився лакей, молодий парубок, в чоботях, в жилетці, з під якої, покапацькому, звисала вниз рожева сорочка.

— Самувар,—хмуро кинув йому Вадим.

Парубок озирнув хату, подивився на ліжко, на якому не було піднято одіяло, і сказав:

— Самуварчик? Січас. Чай, сахар імеється?

— Ні, не маю. Купіть.

— Єто можна,—згодився парубок і знов озирнув хату.

— Може, вам, барин, какоесь безпокойство у ночі було, шо, видно, совсьом не спали?—спитав він заклопотано.

— Чого так?—здивувався Вадим.

— То так я спрашую. То раньое время такое, а ви будьто не спали. Може, говорю, какоесь безпокойство соседское? Только ж у нас гостиница тихая, у нас етого не полагається. Девушок там, скажемо, приводит або щось такое громкое вироблять, так етого ніззя, у нас не полагається. От тут есть номера „Швеція“, так там ето можна, а у нас воспрещено.

І було незрозуміло, чи він хвалився тим, що у них „не полагалось“, чи заздрив „Швеції“. У всякім разі він непохитно вірив, що безпокойства бути не могло. Коли барин не спав, то відповідальність за це міг взяти сам на себе.

— А чому ж у вас так строго, що девушек не можна приводит?—противолі з цікавістю спитав Вадим.

Парубок з чуттям самоповаги одповів:

— Воспрещено. От уже цельний год, як такое пра-

вило. Большой штраф помагаєть ся. У нас етого безобразія вже нема.

Вадимові приємно було слухать цього білявого добродушного чоловічка, у якого так просто й закінчене було усе. „Не помагаєть ся девишок“—і справа кінчена. Чи хороший сам по собі факт приводу девишок, чи поганий, це його не цікавило. Було б „воспрещено“ не приводить і він обов'язково, з охотою й благодушєм приводив би і називав би „безобразієм“ тих, хто цього не робив би.

— А ви, барин, видно, не з городських?—раптом ласкаво й фамільярно посміхнув ся парубок.

— А чого ви так думаете?

— Та разговор у вас малоросейський. Правда, тепер скрозь і по городах заводить ся мода на ето малоросейское. Ну, больше так говорят, хто з деревенських. От у нас стоїть один батюшка, дак той слова не скаже по благородньому, усьо ето „але“ та „що“.

Парубок стиснув плечима й з добродушною вибачливістю засміяв ся.

— Ну, так я січас вам самуварчик. А булки тоже купить? Пожалуйте деньги.

За чайом Вадим уже спокійніше думав про те, як піде до Микульського позичати грошей. Зрештою, все це ще не так страшно. У пустельників, наприклад, були також моменти слабости, спокуси, хитання. Власне, вся штука в боротьбі, в доходженню своєї мети. А в боротьбі повинні бути павзи, хвилини одпочинку.

Виходячи з отелю, Вадим боязко, похапцем одмітив, що біль немов притих. Він не хотів докопуватись, чого, через що, коли. Хто може що знати в таких речах? Можливо, від того, що чоловік випив чаю і з'їв хліба шматок? А батьків можна оселити окремо од себе, наняти їм якусь там пару кімнатоk з кухньою, купить трошки сього-того на хазяйство і нехай собі ворущать ся самі. Коли, наприклад, давати їм далі грошей, то це ще не значить, що треба роз-

ливатись у якихсь сантіментах. Навпаки, на цьому факті як раз і можна загартувати себе. Зрештою, хвилина слабости не є однакою безсилля. От і все.

Було ще рано. За ніч випав невеличкий сніжок, який танув на брукові й тротуарах чорними латками. Небо було серйозне, строге, як хворий, старий чоловік, що не любить жартів. Вітер несміло пробігав по голих вітах дерев, здуваючи мокрі клапті снігу.

Кутаючись в накидку, Вадим з цікавістю озирався по улиці. Це була та сама, по якій він ходив до заводу Фукса. Називається вона... От дивно: забув, як називається. А от те чуття, з яким ходив тут, не забулось.

Вадим посміхнувся: йому уявилось, як він замотаний по самі очі башликом, рано вранці о п'ятій годині, пробірається до заводу Фукса і зупиняється на призначенім місці. На животі йому прив'язані прокламації, які він повинен дати Сьомці. Зміст прокламацій той самий, що і в попередніх прокламаціях і в цілому ряді інших, але це ні на крихту не зменшує віри в них. Рання пора, таємний Сьомка з хриплим голосом і запахом цибулі з рота, рідкі і теж таємні постаті робітників в тумані передсвітання.

І раптом Вадимові подумалось: „цікаво, чи знають тут про історію з Наташою?“

І зараз же хтось з сумом одповів: „ну, що ж, нехай собі знають, що тут такого для тебе страшного?“

На розі двох улиць стояла звощицька бричка. На приступці її сидів звощик у синьому сукняному жупані і крутив цигарку. Біля його топтався чоловічок у рваному піджаку з червоними повіками і, заклавши з холоду руки в рукави, якимось весь вигонився, докірливо-торжествуюче хитав головою й говорив:

— А „нема, нема!“ А сам куриш... От, бач! Хе-хе-хе! А сам собі покурюєш, як принц... Ще й льогкий табачок... Ну-да, льогкий... А говориш „нема“. А, нема!

Молоде, безвусе, попечене вітром лице візника посмі-

халось тонкою недоброю посмішкою. Він мовчав і, немов смакуючи, узяв цигарку в рот і почав шукати сірника. Чоловічок моргав червоними очима, дрібно дріжав і, як голодні собаки, котрі слідкують за кожним рухом чоловіка, що їсть, водив головою за руками візника. І так же, як певне, говорила б голодна собака, майже машинально, з до кором, але без надії дістать що-небудь, приговорював:

— Бач, а казав нема... Ето земляк називаєть ся... А сам курить... Ух, та холод починаєть ся... Закурить би, їй-Богу, як раз под талію.

Візник все з тою ж посмішкою знайшов сірники, заку-рив і смачно затягнув ся. Чоловічок замер, дивлячись на його, потім соковито сплюнув і ще дрібніше затопав но-гами.

Вадим мовчки виняв цигарку, запалив і, підійшовши до чоловічка, простягнув йому другу.

— А ну-ка, закурим!—кинув він.

Чоловічок спершу здивував ся, потім хапливо розірвав свої руки і заскарубленими змерзлими пальцями схопив па-пиросу.

— От спасіба!—скрикнув він.—От накажи мене Бог, спасіба. От, бачиш, Мишка, смотри і обучай ся, дурачок. Позвольте прикурить.

Мишка холодно подивив ся на Вадима, одвернув ся сплюнув.

— Мерсі! От, Мишка, бач, свиня, я от і закурив. До свідання, господін, мерсі...

Вадим кивнув ще раз головою і пішов далі.

Біля базарної церкви ішла купка гімназистиків з тор-бинками на плечах. Це були, певно, діти робітників або дрібних чиновників. Вони згрібали руками сніг з залізних покрівельок карнизів церковної огорожі й робили сніжки, озираючись одне на одного. На карнизиках впродовж всього ринку рябіли сліди їхніх пальців. Дітлоха, очевидно, зро-

била перерву в баталії, і готовила зброю. У кожного в кишенях випинались мокрі гুলі сніжок.

Раптом найменший загонисто одсунув картузика на потилицю, свиснув і закричав:

— Ей, бережись, буржуазія! Бомба летить!

— І, розмахнувшись, запустив „бомбою“ у переднього. Сніжка мокро хряснула по торбинці з книжками і розлетілась бризками. „Буржуазія“ зараз же заняла відповідну позицію. Замиготіли білі баньки снігу, счинився веселий вереск, сміх, крик. Прохожі з посмішками сходили вбік од місця баталії.

Вадим теж зупинився і з осмішкою дивився за баталією. І тільки, засміявшись на влучний удар маленького задираки, піймав себе, похмурился і одійшов. Нахиливши голову, він довго після сього йшов, старався не дивитись вбік і дати собі відчит в тому, що сталося. Але якось нічого не можна було зібрати в одне місце. Думка працювала мляво і було навіть нудно від того, що він мав обдумувати,—щось нещире видавалось йому в сьому думанні. „Хай потім“, — постановив він і непомітно для себе почув себе легше й веселіше.

Годині о десятій він підходив до Микульських.

Перед самим будинком він помітив двох панн, які з другого боку ішли йому на зустріч. Одна була вища, струнка, з міхом круг шиї, друга—нижча, одягнена в темне. Вища була та панна, яку він вчора бачив у Микульських, певно, сестра Модеста Микульського, друга—незнайома. Незнайома якось чудно трималась: ішла рівно, безживно держучи одну руку (під другу піддержувала її вища). Одежа на ній була якась занадто нова і лежала теж без життя як на манекені.

Олеся, побачивши Вадима, почервоніла і вирівнялась. Вадим, помітивши це, теж почервонів. Але надав ходи і, здійсмаючи капелюха, привітався.

— Пізнаєте мене?—промовив він, подаючи руку.

— О, звичайно... Це — моя сестра... Познайомтесь. Це, Зою, Вадим Стельмашенко.

Зоя мовчки, серйозно подивилась на Вадима і здивовано сказала сестрі:

— Він—червоний!

Олеся трохи змішалась, але одповіла їй:

Це нічого, Зою. Червоні люди—хороші.

— Так?

Зоя нерішуче подала руку Вадимові.

Він поспішно стиснув її й одійшов набік Олесі. Та йому прошепотіла:

— Будь ласка, не звертайте уваги, моя сестра трохи хвора.

І голосно сказала:

— Ви, може, до нас?

— Так, до вас... Власне, до Модеста Аркадєвича... Та й вам хотів сказати кілька слів з приводу вчорашнього...

Вадим трохи замняв ся. Олеся скинула на його очима. Сьогодні цей комік мав трохи инчий вигляд: не було піднятості, сухого блиску в очах, навпаки очі тепер м'які, живі, рухливі, навіть гарні.

Вадим винувато поправив капелюх і заговорив далі:

— Вчора я, знаєте, трохи, як би вам сказати, був не при своїх... По prostu кажучи, випив у вагоні з одним старим приятелем... І от... в такому свинському настрою й прийшов до вас... Вибачте за ті дурниці, що я плів... Серйозно...

Олеся здивовано подивилась на його. Посмішка з рівними, молошно-білими зубами була така щира, сконфужена, благаюча.

— А у мене зовсім не було такого вражіння, що ви були... на підпитку. Навпаки...

Вадим засміяв ся.

— Хіба? А мені здаєть ся, це всім видно було. Ну, де ж таки, говорив весь час такі речі. Наприклад, про вас...

Здається, я сказав, що ви на мене не зробили ніякого вражіння? Це—неправда. Серйозно. У вас така чудесна м'якість краси, що... Вибачайте, вам неприємно? Ви не сердьтесь на мене, я два роки не балакав з людьми, у мене трошки пропало чуття... чуття поводження... простіть мене...

Олеся спочатку закинула голову назад і гордо прижмурилась, але тут же, глянувши на Вадима, смішливо зморщила губи і засміялась. Вадим теж засміявся, з полегченням і підбадьорено.

— Не сердитесь? От спасибі. Взагалі, я вас попереджаю, ви мені видайте наперед цілу купу індульгенцій, бо я не вмію з людьми поводитись. Серйозно. А Модест Аркадівич дома тепер?

— Дома. Ми підемо разом... Ми з сестрою вийшли трошки пройти ся...

Вадим подивився на сестру. Вона так само серйозно й безпричинно дивилась кудись по улиці і видно, нічого не чула. Очі у неї були такі й як у Олесі, але менші, не порушні і неприємно блискучі. Колір лиця був занадто білий без фарб, з жовтуватими одливами біля шиї і висків. Трималась вона все так же безживно, трохи згорблено і в дуже новому убранні робила вражіння без смаку одягненої провінціалки.

Вони стояли трохи оддалік під'їзду. В цей час з дверей будинку поспішно вийшов добродій в незграбному довгому старенькому пальті з портфелем під пахвою, замотуючи круг шиї синій шарф. Побачивши групу з Олесі, Зої і Вадима, він хутко закивав головою і дрібно, діловито перебираючи ногами, підбіг до них. Це був уже літній чоловік, без бороди, з довгими, рідкими, рудоватими вусами і добрими, швидкими очима. Ніс, щоки, вуха одблискували нездоровою жовтизною, ознакою довгого перебування без руху і чистого повітря.

— А, світлій, ясній панні Олесі моє поважання. Доброго

здоров'ячка! — Заговорив він ще здалеку, здіймаючи пом'яттий капелюх і показуючи лисувату голову.

З Зоєю він поздоровкав ся серйозно, мовчки, поштиво. І зараз же одійшов од неї.

— Ви не знайомі, Іване Михайловичу—сказала Олеса, показуючи головою на Вадима.—Це Вадим Стельмашенко, а це Іван Михайлович, Серединський.

— Як? Як? — здивовано і строго закричав Іван Михайлович, ступивши зразу до Вадима і пильно дивлячись йому в лице.—Як ви сказали? Стельмашенко? Вадим? Поет безглузвих і чудових віршів? Та не може бути? Голубчику, позвольте вас обнять...

І не чекаючи згоди, Серединський ткнув Олесі свій портфель і не хапаючись, обдумано і урочисто обняв Вадима. Останій змішано посміхав ся і поглядав то на Олесю то на Серединського. Але так само обняв Івана Михайловича і вони почали цілуватись.

Олеса покусювала губи і зпід лоба поглядала на Вадима.

Нарешті, Іван Михайлович пустив його, взяв у Олесі свій портфель і, раптом повернувшись знов до Вадима, зовсім инчим тоном заговорив:

— Так, так... А тепер ви мені, голубе сивий, скажіть, будь ласка, як то ви, українець, смієте писать свої вірші на чужій мові? Га? Як це воно так, ну?

Вадим непорозуміло дивив ся на його.

— Які вірші?

— Які? Хороші вірші, хороші. Та погано тільки, що не своему народові вони написані...

Вадим все таки не розумів нічого. Він ніколи ні одного слова не написав по російському і, взагалі, на своє віршування дивить ся...

— Ну, як ви там дивитесь, це потім. А тепер... Чекайте. Ага!.. Хм... Може, то був переклад? Га? Олесю, ви не

пам'ятаєте, у „Южномъ Курьерѣ“ були вірші Вадима Стельмашенка... Торік, літом... в червні...

— А, Іване Михайловичу, то був переклад... — живо сказала Олеся.

— Правда?

— Даю слово. Я пам'ятаю. Чекайте. Це, здасть ся, „Сосновий Дзвін“, правда?

— Так, правда... Хм! Ну, вибачте, вибачте... Ну, та нічого. Нехай це вам буде аванс, щоб не кидали свого. У нас так, трошки щось путнє, зараз тіка до дужчих. Зараз до дужчих. От такі вже наші малороси... Ну, душевно радий, що зазнайомив ся. Заходьте до мене, моя адреса: Прилуцька, 9, квартира п'ять. Ввечері часто дома. Ну, а тепер спішу на службу... Бувайте здоровенькі!

Він попрощав ся, ласкаво й майже любовно зазирнув у лице Вадимові ще раз запрохав заходити і швиденько побіг у низ.

Вадим спитав у Олесі, хто це. Вона зараз же охоче, трошки плутано, але з теплотою й живостою почала розказувати. Це—один чудовий, прекрасний чоловік, ідеаліст, романтик, старий холостяк, банківський чиновник, який все своє жалування віддає на громадські національні справи. Це аскет, для якого всі цінности грішного світа містять ся в одному—Україна. Хто б не був, анархіст, чи народник, поет, чи швець, аби це був свідомий українець, і він є брат і друг Івану Михайловичу. Він передплачує всі газети, журнали, яких би вони напрямків не були, хоч би навіть чорносотенські. Будучи людиною надзвичайно делікатною, він з цієї делікатности читає все, що єсть в тих журналах і газетах. Хіба делікатно не слухать чоловіка, коли він звертаєть ся до вас? Так само неделікатно не читать статів. А тим паче, коли це пишуть українці. В цьому єсть гарантія всього, перш усього, доброго,—українець не може написати чого небудь, що було б на шкоду народові. Кожний українець завжди може знайти у його поміч. Грошей у Івана

Михайловича ніколи не буває, він їх роздає з такою поспішністю, немов це найнебезпечніша річ у хаті. Взагалі, це такий чоловік, яких тепер так страшно-страшно мало! Чоловік, який все своє життя віддає громадському обов'язкові і вічно бадьорий, веселий, енергичний, повний надій. Заздрісно дивитись на його. Іван Михайлович ніколи не падає духом. Він так само вірить в перемогу добра, се-б-то українства, як в те, що, сівши на зовщика, можна доїхати до свого банку. Просто дивно й навіть жалко часом бачити таку наївність у такого дорослого чоловіка.

— Ви не маєте такої віри?—з цікавістю спитав Вадим.

Олеся якось скучно й зневажливо пожувала губами.

— Я занадто багато пережила, щоб так вірити—суховато сказала вона.—Ну, ходіте!

Зоя весь час стояла слухняно, не рухаючись і не заважаючи, як кінь, котрого поставили і потім поведуть. Іноді вона зиркала на Вадима і якийсь мент дивилась на його пишно, серйозно, немов питаючи очима про щось таке, що вони тільки вдвох знають. Потім помалу одверталась і дивилась по улиці. Олеся взяла Зою під руку і пішла до ґанку. Вадим рушив за ними. Ідучи, він думав про те, як чудно Олеся віднесла ся до його слів про „п'янство“. Вона йому не повірила. Але потому, як оповідала про Серединського, з яким захопленням говорила про його відданність ідеї добра—українства, як ні на хвилину не згадала про те, що він, Вадим Стельмашенко чужий всяким „добрам і злам“, по всьому видно було, що вона не надавала ніякого значіння ні його „страшним“ віршам, ні вчорашній балачці, ні, тому, що взагалі такий стан може бути у кого небудь. Очевидно, має його просто за поета, який вигадав щось пооригінальніше. „Пережила занадто багато“. Нема нічого нудніше за чистеньку панночку, яка пережила занадто багато. Напевне була в революції, сиділа два тижні при участку і упала три рази без пам'яті побачивши блощицю на стіні.

Після того розчарувалась в соціалізмі і тепер її нічим не здивуєш, вона вже нічому не вірить.

— Ви, панно Олесю, коли небудь брали участь в революції?—раптом спитав він, ідучи вже по сходах.

І Олеся, і Зоя од цього питання хутко озирнулись. Зоя дивилась злякано, напружено, бігаючи очима.

— Олесю, я тобі казала, він червоний! — проговорила вона шопотом.

Олеся хотіла щось сказати Вадимові, але не встигла і дуже спокійно одповіла Зої:

— Ну, так що? Це ж нічого. Ходім, голубко.

— Нічого?—довірливо перепитала Зоя, боязко поглядаючи на Вадима.

— Нічого, хороша... Що ж тут такого? Ходім...

Вадим почував себе ніяково, розуміючи, що зачепив у сестер щось, дійсно, болюче.

Коли вони ввійшли в квартиру, Олеся зараз же одвела Зою в її хату. Стельмашенка-ж попрохала почекати в вітальні. Повернувшись, вона з ніяковістю сказала йому:

— Вибачте мені, я мушу вас просити об одній річі. Будь ласка, ніколи при сестрі не згадуйте про революцію і все, що відноситься до неї. Добре? Сестра на цьому захворіла і всякі такі слова викликають у неї непокійний настрій.

Вадим слухав, серйозно і чудно дивлячись Олесі в лице. Їй стало ніяково. Він знов був инчий, з неприємним, жорстким виразом очей і злим чимсь у губах. Не чекаючи його відповіді, вона сказала, що піде спитати брата, чи можна до його, і хутко вийшла.

Коли вона знов прийшла, Стельмашенко стояв біля вікна і дивився у його. Зачувши її ходу, він раптово повернув і підійшов до неї.

— Ви сердиті на мене, правда?—сказав він м'яко.— Ви маєте рацію. Ви б ще більше сердились, коли б знали, як я погано про вас думав. Принаймні, на вашу думку по-

гано. Взагалі, я більше вмію. Ну, все одно. Ви маєте рацію сердитись.

— Та я не сержусь! Бог з вами! — здивувалась Олеся. Їй хотілось спитати, що ж він міг таке погане про неї думать, але не насмілилась. Їй здавалось, що вона й так зробила йому прикрість. От у його вже щось журне і тихе в лиці.

— Ну, як не сердитесь, то вам же краще—сказав Вадим.—А куда пройти до вашого брата?

Олеся провела його в їдальню і показала на двері в кабінет Модеста. Коли Вадим, ступаючи для чогось на шпиньках, ішов по блискучій підлозі, зігнувши трохи ноги в брудних чоботях, Олесі стало жалько його. Їй згадав ся дворник Юхим, який теж так само ходить на шпиньках, зігнувши ноги.

9.

У Модеста сьогодні з самого ранку були все неприємності. О восьмій годині уже була сцена з Діною. Вона ще в ліжку дістала якогось листа, перечитала і зараз же прийшла до Модеста,—спали вони окремо. Її урочистий вигляд не віщував нічого доброго. Дійсно, з перших же слів виявилось, що сподівання його були вірні. Діна не спала всю ніч і думала над їхнім життям. Так далі йти не може. Треба поставити усе на инчі підвалини, инакше вона, Діна, ні за що не ручала ся. Перш усього, міщанський принцип, що жінка мусить знати тільки спальню та кухню, повинен зникнути. Так, його *ніби* у них нема, але це тільки по формі, в суті ж так є. Вона, Діна, хоче так само служити народові як і він. Вона вимагає, щоб Модест видав їй негайно п'ять тисяч рублів. Ці гроші вона вкладе в ту справу, яку вважає більш корисною, ніж та в котру вірить Модест. Коли він не міщанин, а порядний чоловік, то він мусить признати, що вона, Діна, має таке саме право на гроші, як

і він. Раз вона його жінка, то не може бути ніяких рахунків між ними.

Модест був ошелешений. Він одмовляв ся що небудь розуміти; після вчорашньої записки, після того, як він, дійсно, всю ніч передумав над тим, як улаштувати їхнє життя, як зробити так, щоб між ними був лад, після того, як рішив, що єдиним виходом було би їм розійтись, що, певно, і Діна хоче, — вона раптом поводить ся так, немов ніяких записок не було, немов він, Модест, образив її, немов *вона* страждаюча сторона.

Йому стало так гидко, що від одного погляду на її пудрений ніс з горбинкою, його трохи не знудило. Але він лагідно і тихо почав їй вияснити, що її претензії в даний момент не можуть бути задоволені. Піднялась сцена. За гроші було вже забуто, у кожного було досить різних наболілих місць, за які можна було з насолодою шарпати противника. Перемога зосталась на боці Модеста, Діна вся біла від ненависти і з сльозами злости на очах мусіла уступити.

Після цього прийшов Анатолій. Він теж не спав усю ніч і думав над становищем родини. І придумав такий план: примусом рятувати Юрія. Се б то: поводитись так, немов Юрій у всьому був згодний з ними. Другого виходу немає!

Модест відніс ся до сеї пропозиції нерішуче, сам бачучи сю нерішучість, мучачись від неї, але не маючи спромоги вияснити собі все, й так чи инакше рішити. Сьому завважала ще одбута балачка з Діною.

Нарешті, він зробив над собою усилення і, як звичайно в подібних випадках, не дивлячись в очі братові сказав:

— Ні, Анатолію, я на це не можу пристати. Коли ти гадаєш, що Юрка збивають товариші... А в тім, се дурниці... Ти не звертай уваги, я трохи той. Так ми про що? Ага... Ні, твій план не можна прийняти. Це, дійсно, насиль-

ство. Юрій має право позивати нас і напевне зробить так. Товариші, у кожнім разі не дозволять так лишити...

Анатолій нетерпляче й грубовато перебив його. Модест зараз же винувато й ображено замовк, як се бувало завжди з самого дитинства.

Взявши в руки ніж до розрізання книжок, Анатолій почав жорстко і з силою поясняти, через що *необхідно* так зробити.

Юрій весь в руках Задорожньої. Їй, звичайно, треба женити його на собі. Вони, ці паршивці, підлоти прямо не роблять, вони люблять прикриватись „ідеями“. Через се, щоб забрати в свої руки сього йолопа з його грошима, вона й удає, мабуть, „партійну“. Розумієть ся, на партію грошей вона не дасть, це вже вибачайте, але зробить те, що сей дурень буде в її руках. А се значить, що Микульским та й самому Юрію—кінець. Особа ся, як відомо з де-яких джерел, дівчина занозиста, безцеремонна, з „новими ідеями“, жіночими емансипаціями, працювати, звичайно не любить, а тому частина Юрія розійдеться ся за рік—два, не пізніше. Чи є яка рація при таких обставинах думати про якесь там насильство та кодекси моралі? Чи не буде насильство в данному разі добродійним для самого Юрія ділом?

— Я от що можу тобі ще запропонувати... — на закінчення сказав Анатолій. Я постараюсь побачитись з сею особою, розпізнати її і, дивлячись по ситуації, так чи инакше змовитись з нею. Мені чогось здаєть ся, що нам пощастить прийти до пуття. Я переконаний, що вона пристане на одступного, аби його запропонувати в приємливій, „ідейній“ формі. Ти як на се?

Модест був радий компромісові, який дозволяв йому без образи для свого гонору згодитись з Анатолієм. Він охоче прийняв сю пропозицію і брати умовились, як найкраще улаштувати побачення з Ріною. Про те, як буде, коли Ріна не пристане на їхній план, вони не балакали,—Анатолій був певний, що Модест тоді прийме його постанову, а Мо-

дест нічого й не думав, задоволений, що не треба тепер щось рішати.

Але й від сеї розмови лишилось на душі неприємне щось.

І тільки пішов Анатолій, як прибіг Серединський. Цей також про гроші, немов усі змовились! Сьогодні був як раз строк, в який Модест обіцяв дати п'ятьсот рублів на „Рідну Справу“. Він про це зовсім забув. Грошей цих, розуміється, у його не було, (Господи! тут не було на проценти в банк). Іван Михайлович образився, надув ся, почав читати нотації за індеферентизм, недбалість до ідейних обов'язків, наговорив багато прикрого й несправедливого. Для чогось згадав покійного батька, приплутав дітей, унуків і довів до того, що Модест обіцяв через два тижні внести ці п'ятьсот рублів.

Обіцяючи, він знав, що не внесе, хоч обіцяв цілком щиро. Як воно буде, він не знав.

Коли пішов Серединський, Модест зовсім знесилений сидів за столом і тоскно дивився в вікно. З яким раюванням покинув би він всі ці „Рідні Справи“, город, Діну, Анатолія, Юрія! Як гарно би тепер запрягти Буланого в бігунки і виїхати в поле, в ліс. В лісі білі плями снігу, пахне мокрою корою, зів'ялим листом. Деревя стоять в покірній журбі, на всьому лежить печать тиші та покою. Буланій похрапує, косить чорним оком і пускає клуби пари на зеленкуваті стовбури дерев. Часом від копит ляпне в лице шматок холодної жирної землі і морозець пробіжить по тілі. А приїхавши додому, застаєш коло ганку селян. До обіду ще з годину, можна побалакати. Мова селян проста, ясна, прості і їхні бажання. Задовольнивши їх, почуваш, що, дійсно, помагаєш народові.

З юнацьких літ Модеста найбільше тягнуло до себе життя на селі. Його навіть не лякала зимова пора, коли все засипано снігом. Навпаки в такий час життя йде найбільш регулярно, правильно, спокійно.

Але все так складалось, що Модест мусів робити не те, що йому найбільш подобалось. Скінчивши гімназію, він повинен був вступити до університету, так робили всі, це був обов'язок всякої культурної людини. Будучи в університеті, він записався в громаду, не маючи до того великого нахилу, а більше через те, що цим піддержував честь батька, це був його родовий обов'язок. В громаді знов таки через цей обов'язок брав на себе різні функції, які не давали йому нічого крім клопоту та невеличкого задоволення особистого самолюбства. Там же почав він і свою наукову діяльність, котра посувалася наперед дуже помалу! Не маючи якихсь видатних здатностей, він не міг мріяти про щось крупне, а обмежував себе невеличкими, дрібними дослідями переважно по етнографії та історії України. Єдиною потіхою його було те, що він чесно ставився до всього, за що брався. Товариші говорили: „Модест Микульський зорь з неба не схопить, але дайте йому зорю, вона буде в його ціліща ніж в ломбарді“.

Чесне відношення до своїх обов'язків було його виробленим твердим принципом життя. Цим самим можна пояснити те, що він женився на Діні, з якою зійшовся якимсь випадково, без особливого кохання. Коли вона заваготніла, він негайно обвінчався. Цей шлюб викликав у родині сумне незадоволення, але до Модеста за це ж саме поставились з пошаною.

Але що чесніше, точніше Модест відносився до своїх обов'язків, то більше почував себе зтомленим, незадоволеним, тим виразніше чув, що робить не те, що йому хочеться, то частіше попадав у таке становище, коли мусів сам собі зражувати. З поширенням кола життя, поширювалась і сфера обов'язків. Будучи по природі своїй ворожим до всякого компромісу, кожний обов'язок ставав в конфлікт до другого обов'язку. Так, наприклад, в даний момент обов'язком громадським було дати грошей на газету, на нову наукову інституцію, в якій його мали незабаром навіть шанувати.

Другим обов'язком було рятувати родину. Цей же обов'язок викихав перший. Третім обов'язком було виховати сина в чистій, моральній атмосфері, яку бруднила Діна. Для цього треба було б ізолювати Славка од матері, значить, розійти ся з нею. Але проти цього знов виступав обов'язок тримати шлюб вірно і чесно до кінця.

В такі моменти безладу найдужче говорило чуття. Не маючи впину з боку волі, воно то вибухало несподіваним вчинком, то виливалось в журбу за селом, за точним, розміреним життям, найбільш притаманим натурі Модеста. Але знаючи це за собою, Модест часто робив як раз навпаки тому, про що говорило йому чуття і бажання. Тепер йому всею істотою хотілось поїхати в Липянку, заритись на всю зіму в сніги і забути все. Але тут же знав, що не зробить цього. І через це життя тут у городі видавалось в далеко більшій мірі нудним, безвартним, тяжким. Сварка, наклепи, підходи „діячів“, дрібна заздрість „проводарів“, бажання кожної затички бути „гетьманом“ на своїй улиці, все це здавалось йому тепер єдиним, що було в усім русі. Самий рух уявляв ся штучним, вигаданим, роздутим, нікому не потрібним. Соромлячись своїх думок, він все таки думав, що вороги українства мають де-яку рацію, коли кричать про нежиттєвість руху, про чужість його народові. Якось це почувалось зі всього. Що то за преса, коли їй треба давати допомогу? Це—штучність. Що то за нація, яка не має ні інтеллігенції, ні промислової класи, ні крупних землевласників, ні навіть робітників? Чи варто дмухати в це нещасне селянство, щоб з його видуть якусь пару крикливих семинаристів або сільських учительків.

В сей ранок Модест був саме в сьому настрою, коли до його ввійшла Олеся й сказала, що його в якійсь справі хоче бачить Стельмашенко.

— Який ще там у біса Стельмашенко?—гидливо й роздратовано поморщив ся Модест.—Той, що вчора? Не знаєш,

чого йому треба? Можу присягтись, що грошей буде прохати! Обов'язково...

— Ну, чому ж зараз грошей? — примирливо відповіла Олеся.

— Тому, що... Ну, все одно... Хай іде...

Але, коли ввійшов Вадим, Модест одначе знайшов сили робити привітну посмішку, з якою й зустрів гостя. Взявши Стельмашенка під лікоть, він обережно посадив його в фотель, а сам сів напроти, не перестаючи осміхатись і з уважністю чекання дивлячись йому в лице.

Вадим зразу ж, як ввійшов, почув, що Микульський дасть йому грошей. І від сього чуття сорому за вчорашнє спалахнуло знов. Щоб загладити вражіння від того, про що він проситиме, він хотів сказати наперед щось приємне хазяїнові й непричастне до прохання.

І замість того якось занадто недбало й розв'язно почав:

— А я до вас, Модесте Аркадевичу, в одній справі... Після того, що я вчора вам говорив, вона видасть ся вам трохи... Хе! трохи невідповідною... Але мушу признати ся, я вчора був, знаєте, хе!.. не теє... трошки випив і... Ну, взагалі, я, так би мовити, гіперболично... А проте я скажу просто свою справу і тоді... Може вам ніколи? — раптом невідомо чого перебив він себе.

Модест Аркадевич поспішно сказав, що має час.

— Добре... Правда, це коротка справа. Річ ось в чім...

І плутаючи, видушуючи з себе слова, Вадим розказав про становище своїх батьків, про хворобу батька, про свої плани, включаючи навіть намір завести судовий процес проти дядька Никодима. Тут він несподівано для самого себе додав:

— Коли б я виграв справу, я б певну частину грошей дав на громадські справи.

І зараз же з соромом подумав: „Ну, це вже цілком гупо і подло“.

Але закінчив він з тою посмішкою трохи небалою, трохи фамілярною:

— Короче кажучи, моє прохання зводиться ось до чого, Модесте Аркадевичу: по-перше, чи не можна мені, за вашою допомогою, якусь роботу. Це—для себе, так мовити. А, потім — для батька я хотів би попрохати вас, чи не могли б ви позичити мені рублів двісті, навіть триста, коли вам се не так трудно? Я верну вам їх не так хутко, але верну обов'язково.

Він замовк і поліз в кишеню за хусткою, витерти піт на лобі. Але, згадавши, що хустка не дуже чиста, провів рукою по чолі. Він почував себе так, як людина, що довго стояла голою перед юрбою людей, і може тепер швидче одягтись.

Микульський слухав Вадима з глухим роздратованням, яке на кінець мови того перейшло прямо в ненависть до „рудого подлого нахаби“.

Коли Вадим скінчив, Модест устав і почувавши хвилювання від того, що мав сказати, пробіг ся дрібною, нервовою ходою по хаті. Потім вмить зупинився проти Стельмашенка і повним образи та злости голосом почав:

— Дозвольте вас спитати, шановний добродію, ви... через що ж так думаєте, що я... що у мене позичкова каса? Я, високоповажний добродію, тільки що віддав останні копійки на сі самі громадські справи, про які ви тут зволіли так великодушно говорити. Мені тільки що дорікали тим, що я не...

Вадим зблід і помалу підвівся, не зводячи поширених, вражених очей з Микульського. Потім лице його здригнулось і заллялось таким густим румянцем, що Модест мимохіть замовк і схаменувся. Йому стало соромно і він в одну мить постановив піти негайно до матері і взяти у неї двісті рублів, які були наготовлені для виплати по де яким рахункам.

— В такому разі... вибачте, будь ласка...—хрипко ска-

зав Вадим і помалу, немов намагаючи ногами дорогу, пішов до дверей. Модест помітив, як він при сьому випнув наперед нижню губу і почав не то насвистувати, не то просто дмухати собі в уса. І по сьому жестові Модесту ясно, до болю уявилося, як мусить бути страшно соромно Стельмашенкові. Він розгублено дивився йому навздогін і не міг нічого сказати. Нарешті, очутившись, шарпнув ся за гостем і з одчаєм закричав:

— Та чекайте ж ви, ради Бога! Я тільки хотів сказати...

Але Стельмашенко, не зупиняючись, озирнувшись, пробурмотів щось з тою ж болячою посмішкою, за щось вибачаючись і вибіг з кімнати. Модест бачив, що він повернувшись не в той бік і хутко пішов за ним.

Вадим, дійсно, замість дверей в перед покій, одчинив двері в якусь инчу кімнату. Там біля вікна, за маленьким столиком сиділи Олеся і Діна. Побачивши свою помилку, він розтерся і повернувшись назад. Діна й Олеся здивовані чудним виглядом і поведінням гостя, поспішно посхоплювались з місць і вибігли за ним. Але в цей час Модест уже поміг йому. Вони голосно говорили в сінях, Модест ніби хотів у чомусь переконати Стельмашенка, а той ніби й не слухав, бо бурмотів теж щось і напівслові вискочив за двері.

На розпити Діни й Олесі, Модест сконфужено і разом раздратовано оповів весь інцидент. Діна зараз же горячо вступилась за Модеста.

— Это, по моему, нахальство, — з обуренням махнула вона рукою. — Два часа, какъ знакомы и зараз же грошей. И не шуточка—триста рублів. Я цілком розумію тебе, Модю.

Олеся і Модест бачили нещирість її обурення і їм стало ще більш ніяково. Олеся дивилась на Модеста широкими од здивовання й жалю до Вадима очима.

— Як же буде, Модю?—нарешті проговорила вона.

Модеста ще більш роздратовало заступлення Діни. Ця

безсоромна людина ні на крихту не мала гонору і поваги ні до себе, ні до його.

— А я ж звідки знаю? — накинув ся він на Олесю. — Звідки я можу знати, що буде з добродієм якимсь там Стельмашенком? Що я, чорт забірай, якась філантропічна інституція, чи що? Дайте мені, ради Бога, хоч на годину спокій! Хоч на годину. Я більше так не можу. Це кінць не винесе...

Він з люттю переставив стільця з місця на місце й одшпурнув ногою в куток шматочок папірця.

— І головне те, що я ж винний, я! Я — груба недікатна людина, я образив чоловіка, вигнав його, я не впав на землю і не почав дерти на собі волосся, а вигнав його. Розумієть ся. Тепер він буде всім казати, який я поганий буржуй, сволоч і так далі...

— Онъ можетъ разсказывать, что ему угодно. Это тебя не торкаетъ ся! Вотъ и все. — кивнула Діна головою і подивилась на себе в дзеркало. Нахмурені брови їй були до лиця.

Модест глянув на неї і закусив губу.

Олеся не слухала їх і пильно думала. У неї з'явилась одна ідея.

— Слухай, Модю! — раптом живо сказала вона і, сама не знаючи від чого, почервоніла. — А знаєш, що можна зробить для його? Ти вже давно хочеш змінити Славкового репетитора. От він і вчора не був. Чи не можна дати Стельмашенкові цей урок? Це йому було б добре. Все ж таки двадцять п'ять рублів у місяць... Як ти думаєш?

Діна раптом затурбувалась.

— Як? — вражено звернулась вона до Олесі. — Ви хочете його до Славка за репетитора?

Модестові пропозиція Олесі не подобалась, але після цих слів жінки зразу рішив, що обов'язково дасть цю лекцію Стельмашенкові.

— Це — хороша думка! — сказав він до Олесі. — Це, справді, могло-би...

— Господи! — скрикнула Діна. — Да, что ты говоришь, Модестъ! Я тебе не понимаю... Як можно этого... этого чело-вѣка подпускать къ ребенку. Это мнѣ нравится. У него никакихъ устоевъ, о немъ ходять грязныя исторіи, раз-вратникъ, чуть не убійца и сейчасъ же его репетиторомъ. Восхитительно! Вотъ это, дѣйствительно, дать идеальное воспитаніе сыну.

— Діно, я прохав би тебе говорити не так голосно... — тихо зупинав її Модест.

Олеся весь час хотіла щось сказати.

— На мою думку, Діно, — нарешті заговорила вона, — нічого страшного нема в тому, що Стельмашенко буде ре-петитором. Те, що він пише в своїх віршах, нічого не значить. Теперь мода писати всякі страшні річі. А по суті він чоловік, здаєть ся, нічого... Крім того, він може допомогти Славкові. У Славка єсть без сумніву нахил до творчости, він йому поміг би...

Діні прийшло в голову, що Стельмашенко — відомий і оригінальний поет. Мати його за репетитора... це у всякім разі пікантно.

Вона стиснула плечима й зітхнувши, сказала:

— Я не знаю. Мені здаєть ся, що це ризикована річ... Розумієть ся, це аргумент сильний: Славко, справді, може під його руководством розвинути свої способности... Але... Развѣ такъ, что предложитъ ему не касаться съ Славкомъ из-вѣстныхъ вопросовъ, наприкладъ, о Богѣ, о политикѣ и тому подобномъ?... Да?

— Звичайно... — неупевнено сказала Олеся, поглядаючи на брата.

Модест щось думав.

— Добре... — проговорив він. — Але чи він згодить ся? Він, здаєть ся, так образив ся, що ніколи й не прийде до нас... Просто несподівано... Ніколи не думав, що...

— А ти адресу його маєш?—перебила Олеся.

— Ні... Але він сказав мені, де живуть його батьки... Це—Рибацькі... Знаєш?

— А-а, Рибацькі! Здається, їхня фабрика коло Нового Базару? Знаю, знаю...

Рішили зробити так: Модест сяде й напише листа Стельмашенкові, а Олеся візьме звощика і зараз же поїде до Рибацьких. Коли самого Вадима не знайде, то передасть листа його батькам. Надій багато на його згоду покладать не можна, але це найкраще, що можна зробити в даній ситуації.

10.

Хвилини через двадцять Олеся вже дзвонила у воріт будинку Рибацьких. Дворник Семен, що вийшов на дзвінок, на її запитання про Вадима Стельмашенка, одповів їй нерішуче і гостро оглядів з голови до ніг. Потім щось згадав і запропонував провести її до баришні. Олеся згодилась.

Степанида як раз кінчила одягатись, щоб їхати з візитом до генеральші Казімової. „Білява баришня з письмом“, яка шукає Вадима Стельмашенка, зацікавила її. Вона сказала привести її прямо до неї в її вітальню.

Олеся, дуже хвилюючись, а через те з гордовато й зневажливо піднятою головою рівно пройшла в широко розчинені Семеном двері. В руках у неї, як у прохали був лист. Посеред вітальні стояла висока, огрядна, дуже гарна молода жінка з свіжим, густосоковитим ротом. Вона привітно, майже радісно посміхалась.

— Ви Вадима Стельмашенка шукаєте?—зараз же заговорила вона приємним, грудним голосом.—Я—його родичка... Але його у нас немає і адреси не лишив своєї. Він мусить сьогодні бути... У вас дуже пильна справа? Вам треба *товариша* Вадима чи просто Стельмашенка?

При цих словах Степанида лукаво і мило посміхну-

лась, але з такою поткою серйозности, яка говорила: „як що це справа до *товариша*, то я віднесусь до неї серйозніше“.

Олеся трохи здивувало це питання, але вона не мала часу подумати і нерішуче сказала:

— Я, право, не знаю...

— О, прошу! — поспішно перебила Степанида. — Коли ви не хочете говорити... Я, бачите, через те спитала так, що від цього залежить, як треба шукать його. Чи на кур'єрських, чи можна підождаць, поки він прийде...

Олеся замнялась.

— Я не знаю, як вам сказать... Мені здаєть ся, що справа важна...

— Ну, в такому разі—рішуче перебила її Степанида—говоріть мені її... Чи у вас лист єсть? А, це ще краще. Я зараз же розішлю у всі краї світа гонців і ми його знайдемо, де б він не був...

Олеся з посмішкою подала їй листа. Степанида одмітила, що у панни чудесні рівні зуби, а посмішка далеко більше її до лица, ніж цей чваньковитий вираз синіх, мабуть короткозорих очей.

Після цього вони попрощали ся і Степанида провела гостя аж на ґанок.

Прийшовши до себе, вона зараз же подзвонила і наказала покликати їй Степана Макаровича. Степан Макарович як раз приміряв нову тужурку, вертачись перед дзеркалом і виставляючи зад то з одного боку, то з другого. Спочатку він послав к чортовій матері і сестру і Катю, що кликала його, а потім, озираючись на себе, побіг до Тепи.

— Слухай, Стьопо, зроби мені одну послугу,—швидко почала Тепа.—Моментально одягнись і біжи на улицу, там ти побачиш панну в синьому капелюсі з білим великим пером. Чуєш? Іди за нею і дізнай ся, де вона живе, як називаєть ся. Розумієш? Це—дуже важно. Зараз нема коли тобі

об'яснять. Потім. Знай, що це—„товаришка“. Вона шукає Вадима. Ось лист для його.

— Так розпечатай!—здивовано скрикнув Стьопка.

— Ні, не зручно. Не можна. Біжи швидче. Хутко. Ну? Я потім скажу тобі...

— Чорт! Та кравець як раз прийшов...

— Ну, кравець. Підожде.

— Добре! А гарненька „товаришка“? — підморгнув Стьопка.

— Гарненька! Лучче Жозефінки...—засміялась Тепа.

— У-у-у! — заревів Степан і з прибільшеною хапливістю кинув ся в двері.

Схопивши з вішалки пальто і картуз, він вилетів на ганок.

А Тепа, піддержуючи сукню лівою рукою, з листом в правій, пішла до старих Стельмашенків.

Олена Іванівна штопала панчохи біля вікна, Трохим Петрович лежав на ліжку. При вході Тепи він заплющив око і весь час як була вона в хаті, не ворухнувся, удаючи сплячого. Олена ж Іванівна поспішно одклала вбік шклянку, на яку була натягнена панчоха і, горблячись, з питаючими очима, але посміхаючись, пішла на зустріч Степаниді. По лиці гості видно було, що у неї вже минув гнів на Вадима за вчорашній його вчинок.

— От, Олено Івановно, шукають Вадима. Принесла одна красуня листа для його. Мабуть, наречена його... І щось дуже важне, бо прохала скоро скоро розшукать його. Давайте прочитаємо, може, щось таке, що аж кипить? Га?

Олені Івановні не хотілось разом читать листа, Бог його знає, що там може бути: Вадим такий необачний хлопець. Але не дать Тепі прочитать, значить, разсердить її ще більше. І так хто його зна, як це так, що вона не пам'ятає ніби вчорашнього.

— То прочитайте, прочитайте,—голосно сказала вона.— Що там есть, побачимо...

— А що ж то за панна така була? Не знакома вам?

— Ні, я її не знаю.

— Красуня, кажете?

— О, така, що куди.

Олена Івановна журно похитала головою.

— Е, куди вже їй до вас... Попадалось колись Ваді щастя, та прогавив.

— А тепер ще он як зо мною поводить ся! — з сміхом додала Тепа, розриваючи конверт.

— Е, Степанидо Макарівно! Ви ж знаєте його дурну горячу голову. Показалось щось, а він і... ляп!.. Сам десь каєть ся...

Степанида непевно посміхнулась і, сказавши — „Ну, добре“, — почала читать листа.

Олена Івановна жадно й з тривогою слухала. Вона нічого не зрозуміла: перше, через те, що боялась почути щось про бомби, або революцію; друге, що Тепа дуже хутко читала; третє, що написано було листа „дуже закрутисто, по-хохлацькому“, — як сказала вона Тепі. Тепа, сміючись, розказала їй зміст: один пан, — як його фамілія, не можна розібрати, — пропонує Вадимові урок з його синком. Значить, буде заробіток. Двадцять рублів.

Це було Олені Івановні ясно. Чи від слова заробіток, чи від того, що нічого не було в листі страшного, вона вдячно перекрестилась і, прийнявши листа від Тепи, побожно й бережно склала його.

— От бачите, — проговорила Тепа, — а ви журили ся. От уже й єсть заробіток. А та панна, мабуть дочка того пана, от і жінка буде... Чого журить ся...

Олена Івановна журно качала головою. Вона не могла сказати чому, але чула, що краще при Тепі не виявляти свого бажання, щоб це, дійсно, так сталось. Навпаки, вона промовила:

— Ой, де вже там... Хіба після такої красуні, як наша

королева Тепа, та може понравитись друга? Дурний, дурний Вадим!.. Ой, дурний, синку!

Тепа раптом ніби щось згадала:

— Ага! Олено Івановно, як прийде Вадим, не забудьте йому сказати, що я хочу з ним поговорить. Не бійтесь, я вже не сержусь на його. Я розумію. Навпаки, я хочу йому одну роботу запропонувать... Може при фабриці... Там одне місце вільне... Рублів на вісімдесять у місяць...

Олена Івановна аж назад одхилилась і руки підняла як на молитву.

— Голубочко наша! Ой, чи правда ж тому?

— Правда... Але не знаю, як Вадим. Чи схоче він...

— Як не схоче?! А чого ж він тоді захоче? Болячки? Чого ж йому ще треба? Вісімдесять рублів! Старий, чуєш? Але Трохим Петрович лежав не рухаючись.

— Спить, — тихо промовила Олена Івановна. — Скажу, скажу!.. Як прийде, так зараз скажу йому. Нехай іде, та в ноги кланяється. Як то не схоче? Та я йому так дам, що він і на світі жить не схоче... Годі йому вже тими революціями зацікавлятися. Час уже за розум братись...

— Ну, добре...—перебила її Тепа.—Мені ніколи... Треба йти...

— Ідіть з Богом, ідіть, королево наша. Хай вам Господь Милосердний оддасть удесятеро за вашу ласку.

Тепа, підбравши сукню, хитнула головою і вийшла. В коридорі вона зупинилась, подумала і пішла до Никодима Петровича.

Там вона застала таку сцену.

Никодим ходив по молельні, схиливши с навмиснелицею мірним виглядом голову на ліве плече, а перед кіотом стояла на колінах величезна, безглузда постать льокая Павла, яка трудно й розгонисто біла поклони. Никодим похотливо посміхався і рахував: „двадцять — п'ять, сукин син, двадцять — шість, сукин син!..“ І весь час не переставав ходити по хаті, тримаючи носки в середину і від того

згинаючи ноги в колінах. Руде з сивиною волосся якось особливо злістно сьогодні стирчало, — так бувало тільки після великого п'янства.

Входячи, Тепа помітила дивну й яскраву схожість його з Вадимом. Тільки рот у Никодима був свій: випнутий, неначе під губами замість зубів у його були вставлені дві підкови, а самі зуби, сині й рідкі, немов були пристосовані не для їжі, а для пробивання чого-небудь дуже твердого.

Помітивши Тепу, Никодим, насамперед, озирнув її, — вона була одягнена в його улюблену густо-синю оксамитну сукню. І зараз же перевів очі на лице, чекаючи побачити на його вираз зловтішної насмішки. Але нічого такого не було. Тепонька дивилась ясно, просто, трохи ніби чимсь заклопотано. Ага! Заклопотано! Це Никодим одмітив собі, се могло здати ся.

— Здорова, здорова! — закричав він. — Тільки почекай трошечки, не перешкажай нам, ми з Богом миримось. Бий, падлюко, бий, стерво! Будеш Бога обманювати? Будеш?..

Павло шумно, як віл зітхнув і замахав спиною.

— Пусти його... — неголосно сказала Тепа, нетерпляче поглядаючи на льокая.

— Ну, встань, Павлику, годі, встань, серце... — зараз же м'яко промовив Никодим.

Павлик, не встаючи, тільки повернув свою кошлату голову і з підозрінням покосився на хазяїна: чи нема якоїсь свині. Никодим, зрозумівши його, задоволено засміяв ся.

— Встань, встань, Павлику, не бій ся, їй Богу, не бій ся...

Павлик ще раз подивив ся на його, повірив і почав уставати. Для сього він, спочатку, як кінь, виставив одну ногу, спер на неї все тіло і тоді вже поставив другу. Коли він випростав ся, Никодим приходив ся йому по плече. Одтягнуте до низу лице льокая, дурновато й соромливо посмі-

халось, а довгі, як у рака, руки старанно чистили на колінах штани.

Никодим карав його за те, що він не підлив масла в лампадку, обвинувачуючи при цьому втім, що він для себе украв у Бога се масло. Весь „цимес“, як любив казати сам Никодим, був у тому, що ледачий і дурний Павло міг бути у всьому запідозрений, але тільки не в непошані до Бога та ікон. До ікон, лампадок, свічок він мав чисто дикунську поштивість, змішану з страхом і вірою в їхне самостійне існування і здатність все бачити, чути і мститись за образу.

Никодим часто бавився тим, що сам виливав масло з лампадок і обвинувачував в тому Павлика. Обвинувативши ж—карав. А в цьому теж був свій „цимес“. Річ втім, що ся незграбна, зла і дурна істота, що наче наочно ілюструвала походження людини від довгоруких, сей чоловік мав дивний нахил до всього „європейського“. Він любив носити жовті черевики, крохмальні сорочки, твердий капелюх і неодмінно називав усе це „європейським платєм“. Його можна було на що-хоч підмовити, аби він повірив, що се „по-європейськи“, Никодим, найчастіше, карав його тим, що наказував по тижню, а то й більше, носити сільську одіж. Павло виносив се дуже трудно і декільки разів уже кидав Никодима, але завжди вертав ся, — нігде не було такої легкої служби.

На сей раз діло стало на тому, що Павлику було заборонено на тиждень носіння жовтих черевиків.

Никодим поспішав: по лиці Тепи він помітив, що має бути цікава розмова.

Тепа стояла й нетерпляче постукувала передком пантофлі по підлозі. Молельня раз-у-раз дратувала її. Никодим, як сам признавав ся, завів її „для пощипування сердець“, се-б-то—для образи релігійного чуття віруючих і для огиди невіруючих. Він і не ховав своєї мети, чим ще раз досягав

„ущіплення серця“, викликаючи своїм цинізмом чуття страху і гідливости.

Молельня була невелика, залита світлом широких вікон кімната, вся геть заставлена й завішана іконами, образами святих, сценами з нового й старого завітів. Тут же в кутку стояло й „ложе“ Никодима, деревляний піл, на якому він иноді приймав своїх гостей, граючи подвижника. На простому білому столі лежали священні книжки і газети правих напрямів. Під іконами висіли в чорних рямцях прокламації з закликом до жидівських погромів і з цифрами убитих на них „жидів“, написаними рукою самого Никодима.

Як тільки за Павлом зачинились двері, Тепа повернулась до других дверей, що вели в спальню й сказала:

— Ходім туди...

Й не чекаючи згоди, пройшла в ту хату.

Тут було инакше, але теж не без наміру „ущіпнути серце“ — контрастом. Замість ікон на стінах висіли порнографічні картини, такого отвертого й безглуздо-негарного змісту, що мимоволі з'являлось підозріння, чи не хворий хазяїн сеї хати, коли може виносити таку огиду. Всі річі в кімнаті яскраво били на розкіш, на підкреслену розпусту, неначе господарь навмисне так улаштував сі дві хати, щоб ошелешить всякого, хто буде дивитись одну після другої.

Ідучи за Тепою й сідаючи проти неї, Никодим не переставав допитливо й хитро позирати на неї. Сукня не давала йому твердого ґрунту під ноги, — що Тепа не для його, Никодима, наділа її, в сьому не було сумніву. А, з другого боку, чому б і не для його? Чому б їй не зробити йому приємне? Але, тільки він се подумав, як виринуло звичайне бажання, незрозуміле навіть йому самому, взять і плюнуть за се бажання в лице. Спочатку приставитись, що дуже радий, розчулений, а потім плюнуть, ошелешить і образить найдужче.

Никодим обережно потягнув ся рукою до Тепи і погладив її по коліні. Тепа насмішкувато посміхнулась, але нічого не сказала.

— Ти кудись зібралась? — так само обережно спитав він.

— А що таке? — злегка здивувалась Тепа.

— Та от синеньку суконьку одягла...

— А — а, до Казімової зібралась. Треба в справі сього благодійного вечора перебалакать...

— Та-ак... — протянув Никодим і помовчав. Тепа по тонкому і злому погляду зрозуміла, що у його щось зірвалось. Вона трохи здивувалась, але зараз же забула про се, — вона привикла до того, що у його вічно там в середині ішла якась гра.

— Я, Никодиме, прийшла до тебе в одній справі... — спокійно почала Тепа.

Никодим моментально насторожив ся, — спокій Тепи був трохи непевний. Але своїм звичаєм зараз же сховав насторожність і дуже уважно, послугливо захитав головою. Тепа посміхнулась на сю послугливість і провадила далі:

— Річ от у чім. Я хочу дати Вадимові місце на фабриці. Місце Кульчицького...

Никодим всерединно роззявив рота: Кульчицький вважав ся помішником завідуючого конторою, але всім було відомо, а найпаче самому Кульчицькому, а також тому, хто мав зайняти його місце, що обовязки завідуючого конторою мали дуже мало відношення до самої контори. Обовязком сього „помішника“ було стежити за настроєм всеї фабрики, як конторщиків, так мастерів і робітників, се-б-то роля шпика. Місце се Никодим завів у себе за часів революційних страйків.

Непорозуміння Никодима перейшло в дрібний, задоволений смішок. Він ще, властиво, не розумів як слід намірів Тепи, але одна уява про те як се „місце“ буде запропоно-

вано Вадимові і що той повинен при цьому почути, дало йому чисто естетичне задоволення.

— Так, так, так...—забурмотів він.— А вже ж дать, а вже ж дать... Згода, згода...

Раптом він зупинився і довгим, пильним поглядом впився в Тепу. Чудно: адже вона повинна розуміти, що Вадим не візьме сеї посади. Значить, коли вона тільки для „ущіплення серця“ мала запропонувати, то на віщо про се сповіщати його, Никодима? Виходить, що вона має на увазі, що Вадим згодиться. А тоді далі виходить, що вона не „ущіпнуть“ хоче того, а щось инче.

— Те-ек-с...—протянув він знов.—А вже ж дать... Обовязковово... От тільки... чи пристане він на се? Боюсь, що не пристане дурень... Га? Як ти гадаєш?

— А чому б йому не згодиться?—все так же спокійно промовила Тепа. — Вісімдесять рублів не валяють ся на улиці.

Згадка про гроші та ще такі великі боляче уколола Никодима. Він став поважніше й похиливши голову, якийсь час сидів мовчки. Тепа все позирала на його, зверху впевнено, але потай насторожено.

— А на віщо це здалось?—раптом різко підвів голову Никодим—і прямо подивився Тепі в лице.

— Се-б-то, що саме?—наче не зрозуміла вона.

— Та місце цьому прохвостові?

Називаючи так Вадима, він думав, що сим зробить Тепі неприємно.

— Як на віщо? Він же твій небіж? Треба пожаліти родича...

Те-ек-с, а все ж таки?

— Треба! Хочу так...—отверто сказала Тепа.—Потрібно се мені.

Знов з ним по ночах в бесідці збігатись?

Тепа дзвінко засміялась, показуючи міцні, веселі зуби.

— От так луснув! От коли зоглядів ся. Браво, Нико-

димчику! Тільки знаєш що, серце: всі ці вибрики покинь. Ніяких ревнощів мені не показувать. Умову пам'ятаєш? То ж то бо й є. Я знаю, ти всіх можеш „простить“, аби Вадима не було. Але я тобі останній раз кажу; для сього й сюди прийшла, щоб мені ніяких ревнощів ні до Вадима, ні до кого б там не було. Инакше...

Тепа почервоніла й піднесла руку таким жестом, немов показувала щось на ній.

Никодим потупив голову і сидів, мовчки, хитро й по-нуро позираючи з під лоба. Дуже можливо, що про кохання з Вадимом Тепа й не думала. Але що ж се мусіло значити?

— Добре...—покірливо сказав він.

Тепа пустила руку неначе в ній був нагай, яким вона втихомирювала Никодима, і зараз же перейшла до другого.

— Слухай, а що то ти виробляєш на фабриці? Ти не можеш в другому місці того робити? Ти знаєш, що робітники хочять виголосити нам страйк? Ах, дай спокій з своїми дурницями! Зрозумій же ти, що мені й Степанові нема ніякого діла до твоїх якихсь там рахунків з робітниками. Ми ради твоєї втіхи поглузувати й посміятись не можемо жертвувати доходами. Ти „поезію“ цю краще покинь. Навіщо ти се зробив?

Никодим не здивував ся й не образив ся на тон Тепи. Навпаки: що більше вона виявляла незадоволення, то йому, здавалось, було приємніше.

— Що ж я зробив?—невинно спитав він, підкреслюючи одночасно сю робленність невинности.

Никодиме! Покинь, не люблю. З ким ти граєш? Мені се вже надокучило. Одповідай, коли хочеш, щоб з тобою балакали. А не хочеш, я можу й піти.

— Та що зробив?!—закричав тоненьким голосом Никодим.

Тепа раптом зробилась зовсім спокійною. Тоді Нико-

дим потиснув плечима й инчим тоном дорослої людини, що балакає з дитиною, сказав:

— Ну, добре. А тобі відомо насамперед, що це за птичка, ся Манька? Ти ж про Маньку говориш?

Імя „Манька“ викликало в уяві Никодима всю картину і йому стало весело.

— Знаєш, чи ні? Кажи швидче! Ти ж про Маньку, правда?

— Про Маньку.

— Ну, от. А знаєш, хто вона така? По своїм „переко-
нанням?“ Казали тобі про це? Ні?

— Ні...—призналась Тепа.

— Авжеж...—посміхнув ся Никодим.—Інакше ти б не лізла до мене, як та дівчинка з дурницями. Манька ся—со-
ціалісточка, соціалдемократонька. Компренé?

— Та не може бути?!—неймовірно й задоволено скрикнула Тепа, відразу оживившись.—Правда? Та як же се вийшло? Чекай, в такому разі ти мені докладно про се розкажи. А чи напевне соціалдемократка?

— Ну, тут ти вже мені повірь на слово. Братуха її на вічне поселення пішов. Закадика нашого Йосипа. Кажуть, між инчим, що він тут тепер. Знов неначе прокламашками балувать ся почав. Я з сестричкою його як робив так і на його око мав: коли, справді тут, так не видержить і проявить себе. А ми його тут і цап-царап, хе. А сама Манька теж сиділа в тюрязі, „свідома“! Та чекай... Ні, ти почекай, ти знаєш, як це все в точности було? Ні? Хе, та тут же й весь цимес! поезія от та сама! А ти мені „покинь“!...

Никодим навіть схвилював ся із щирим захватом оповів таку історію.

Ся сама Манька була підмічена Кульчицьким на „пусканню агітації“ серед робітників. Добре. Спочатку по-
волі, а потім розбецилась і розійшлась. Чудово. Никодим побалакав з Кульчицьким і завязалось дільце: до Маньки став підсипатись Капустняк. Ловка падлюка, кожную бабу

облапошить! Сюди—туди, за крутилась у них любов. Коли справа стала зовсім на певний ґрунт, дали знати йому, Никодимові. Він і призначив коханцям побачення в старій сушильці. Зійшлись. А він, Никодим з Павлом та Шведом уже сиділи там раніше, за закромом. І от в самий „поетичний“ момент взяли та й з'явилися. Та як?! З музикою, з піснями. Марсельєзу їм співали! Вона, було, кинулась тікати та брешеш, Капустняк добре держить.

Подробиці Никодим оповідав захлинувшись від втіхи. У Тепи очі покрилися теж сладострастним блиском і метливо посміхались. Вона деякі місця навіть сказала повторити, особливо ж їй подобалось, як Манька, вирвавшись нарешті, глянула на всіх, крикнула і упала на землю, шарпаючи себе за коси і верещучи, як поросся.

— А все ж таки не треба було сього робити... — сказала Тепа, пригадуючи, що ця сама Манька після того побігла вішатись і що з цього на фабриці можуть вийти небажанні непорозуміння.

Никодим засміяв ся.

— От ще „не треба“! Ти б не зробила!

— Забастовка може вийти...—заклопотано хитнула головою Тепа.

— Та-ак? — задоволено скрикнув Никодим. Просимо. Будьте такі добрі! Дуже приємно, давненько час...

Тепа скривилась.

— Ну, знаєш, Никодиме, ти краще тепер помовчи трохи. Ми з Пантелєєвим якось це улаштуємо, а ти уступись на сей раз. Добре? Я тебе дуже прошу...

Прохання було так висловлено, що Никодим посміхнувся й проговорив:

— Що ж чоловік має робити? Так просять, що треба уважити. Добре. Я на забастовці не стою, це їхня справа, а не моя. Я свою зробив. І можу тепер і уступитись. Те-ек-с... А Вадимові, значить, місце Кульчицького?

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА НА 1914 РІК
НА ЖУРНАЛ-МІСЯЧНИК ЛІТЕРАТУРИ,
НАУКИ Й ГРОМАДСЬКОГО ЖИТТЯ
МАРКСІСТСЬКОГО НАПРЯМКУ

(П рік вид.) „ДЗВІН“ (П рік вид.)

ДЗВІН є журналом демократичним і обстоює інтереси робітничих верств, містить твори красном письменства, статті наукового змісту з історії, літератури, суспільних і природничих наук, критику і бібліографію, огляди наукового, літературного і громадського життя в Росії і за кордоном.

Стоячи на ґрунті наукового соціалізму, „ДЗВІН“ є дискусійним органом українських марксистів в Росії і Австрії. Проблеми української дійсності, робітничого й національного життя знаходять в ньому належне місце й відповідне освітлення.

„ДЗВІН“ виходить при участі таких співробітників:

Г. Алексинський, Х. Алчевська, Д. Антонович, О. Безпалко, А. Богданов, М. Богун, П. Бувший, С. Викторович, В. Винниченко, М. Вороний, С. Гадячанин, В. Дорошенко, К. Залевський, І. Лебединський, В. Левинський, А. Луначарський, В. Лункевич, П. Маслов, О. Мерклінг, О. Назаріїв, М. Павлович (Волонтер), С. Петлюра, Н. Романович, Л. Рибалка, В. Садовський, Юр. Сірий, О. Скоропис, П. Стах, М. Троцький, А. Шабленко, С. Черкасенко, В. Чумак, Г. Чупринка, Л. Юркевич і инш.

Редагування відділу красном письменства прийняв на себе **В. Винниченко**.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ НА „ДЗВІН“ НА 1914 РІК:

В Росії: на рік—4 р., на півроку—2 р. 50 к. За кордоном: на рік—10 корон, на півроку—6 корон. В Америці: на рік—3 долари, на півроку—1½ дол.

Ціна окремого № в Росії 45 коп., за кордоном 1 кор. 20 сот.

Гроші надіслати і в справах редакційних просять звертатись по такій адресі:

Київ, Жилинська ул. 20, редакція журналу „ДЗВІН“.

Видавництво „ДЗВІН“

ВИПУСТИЛО ТАКІ ВИДАННЯ:

- „Дзвін“. Збірник I 1 р. 10 к.
Леся Українка. Твори. Том. I. 1 р. 20 к.
В. Винниченко. Твори. Книжка IV. 1 р. — к.
— Твори. Книжка V. 1 р. — к.
— Твори. Книжка VI. 1 р. — к.
— Твори. Книжка VII. 1 р. — к.
— Твори. Книжка VIII (друк.).
— Твори. Книжка I. Вид. II. (друк.).
— Молода кров. комедія на 4 дії. — р. 50 к.
Л. Юркевич. Національна справа і робітництво. — р. 15 к.
— Кляси і суспільство — р. 20 к.
М. Вороний. Ліричні поезії. Том. I. — р. 80 к.
С. Черкасенко. Казка старого млина. Драма — р. 50 к.
В. Левинський. Нарис. розвитку українського руху в
Галичині. З передмовою
Льва Юркевича — р. 80 к.
Карл Каутський. Економічна наука Карла Маркса
(Готується до друку).

ДРІВНА БІБЛІОТЕКА.

- В. Винниченко. Біля машини. Оповід. — р. 8 к.
Федько-Халамидник. — р. 10 к.
Про лихі пошести, та як боротися з ними. — р. 10 к.
С. Тодосієнко. Розмова про школу — р. 4 к.
С. Подолянин. Українець за кордоном і манд-
рівка в минуле — р. 6 к.
Б. Лазаревський. Святий город. Опов. — р. 8 к.

Головні склади видавництва:

- 1) в книгарні „Літературно-Науков. Вістника“, Київ, Фундуклеївська, 12; 2) в Укр. Книгарні (бувш. Київ. Стар.)— Київ, Безаківська 8; 3) в крамниці „Час“— Київ, Володимирська 53; 4) „Українська Книгарня“ Харків, Петровський пер., 18; 5) „Українська Книгарня“— г. Катеринодар, Куб. обл., Катерининська, 34; 6) в укр. книгарні „Слово“— Екатиринослав, ул. Поліцейська; 7) в книгарні Наукового Т-ва ім. Шевченка, у Львові, Ринок ч. 10.

РН 807 3
(1986)
5p46 58k07

05 409

БІБЛІОТЕКА
ВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА.
8838 / VII

8838
VII.

8838